

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Genderschiedenis en verschijnt drie keer per jaar. Meer informatie is te vinden op www.genderschiedenis.nl.

Redactie

Greetje Bijl (hoofredacteur)
Barbara Bulckaert Loes Heiligers
Marie-Christine Engels Nina Kuin
Lonneke Geerlings Laura Nys
Irene Geerts Jonas Roelens

Redactieadres

E-mail: historica@genderschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Atria, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam tel: 02030 31 500
www.genderschiedenis.nl

Voor privépersonen bedraagt de contributie €30,- per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- per maand): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse algemene ledenvergadering. Voor instellingen kost *Historica* €30,-. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald. Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

Lid of abonnee worden kan via de website, door te bellen of door het bedrag over te maken op het VVG-bankrekeningnummer NL94 INGB 0004102980 (de BIC-code is INGBNL2A). Een briefkaart sturen naar de Vereniging voor Genderschiedenis kan ook, dan ontvangt u een acceptgiro. Donaties zijn van harte welkom!

Inleveren kopij

Nieuwe artikelen graag e-mailen naar historica@genderschiedenis.nl. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren en bepaalt in welk nummer een artikel verschijnt. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun artikelen.

Bestuur Vereniging voor Genderschiedenis (VVG)

Greetje Bijl (Historica)
greetjebijl@gmail.com
Lonneke Geerlings (Historica)
a.j.m.geerlings@vu.nl
Ellen Boonstra (secretaris, adreswijzigingen)
ellen@warande30k.nl
Els Flour (penningmeester)
e.flour@amazone.be
Juil Muller (Atria)
j.muller@atria.nl
Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl

Historica verschijnt met steun van Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwengeschiedenis (www.atria.nl). De VVG is aangesloten bij de International Federation for Research in Women's History (IFRWH)

Wij hebben onze best gedaan om alle rechthebbers van het beeldmateriaal in deze *Historica* te achterhalen. Meent u dat uw materiaal is gebruikt zonder voorafgaande toestemming, neem dan contact op met de redactie.

ISSN 1382-9314

Lay-out: Pien Steringa
Diges | geschiedenis & media, www.diges.nl
Druk: Drukwerkdeal.nl
Distributie: VvG, Ellen Boonstra

Foto omslag: Job, uit de reeks "What 'real' men cry like", © Maud Fernhout

In dit nummer

/ Inleiding /

- 3 De geschiedenis van emoties: Een meerwaarde in het ontmantelen van stereotypen
Laura Nys

/ Sociale geschiedenis /

- 5 Emoties en moederschap in brieven van minderjarige delinquente meisjes in België
Carola Verbraek

/ Culturele geschiedenis /

- 12 In traanen wegsmelten bij Monzongo. Reacties op de opvoering van het eerste anti-slavernijtoneelstuk in Nederland
Cor de Vries

/ Genderview /

- 17 Tine Van Osselaer: 'Emoties en het lichaam zijn volledig cultuur afhankelijk'
Laura Nys

/ Culturele geschiedenis /

- 22 Liefdesverdriet in de hoofse chansons van vrouwelijke troubadours in de twaalfde en dertiende eeuw in het Zuiden van Frankrijk
Hannie van Horen-Verhoosel

/ Politieke geschiedenis /

- 28 'Soulmates'. De rol van affectie in politieke vriendschap tussen Kohl en Mitterrand, en Thatcher en Reagan
Yuri van Hoef

/ Politieke geschiedenis /

- 33 Orde en gezag. Hendrik Koekoek, George Wallace en de opkomst van het rechts-populisme in Nederland en de Verenigde Staten
Maarten Zwiers

/ Recensie /

- 38 Hekserij, affect en het lichaam: Emotions in the history of witchcraft
Steven Vanden Broecke

Onder historicae

De Belgisch politica Laurette Onkelinx kwam in oktober 2014 in beeld vanwege de felle toon van haar interventies in het Parlement. Politieke tegenstanders bestempelden haar als 'hysterisch', de media gaven haar de bijnaam 'Laurette Mitraillette'. In een interview met de krant *De Morgen* gaf Onkelinx weerwoord: "Maakt een man zich kwaad, dan is hij sterk; een vrouw is hysterisch" (26.10.2014). Het (al dan niet aanvaard) publiekelijk uiten van woede is slechts één voorbeeld van het belang van gender voor emotienormen die onze sociale interacties reguleren. Ook Brits Labour-parlementslid Angela Eagle zag een tussenkomst in het Parlement in 2011 door Cameron afgewimpeld worden met de sussende woorden "Calm down dear". In het reduceren van iemands woede tot emotionaliteit schuilt een belangrijke machtscomponent. Het voorstellen van emoties als ongecontroleerde emotionaliteit, leidt ertoe dat de legitimitet van iemands woede a priori miskend wordt. Niet de externe aanleiding van de emotie is dan het probleem dat moet worden aangepakt, maar de inherente emotionaliteit zelf. Het reduceren van woede tot 'hysterie', 'jeugdige heet-hoofdigheid' of 'irrationaleiteit' draagt dan ook grote machtsimplicaties in zich. Het bestuderen van emotionele vertogen en praktijken kent de laatste jaren een ongeziene opmars. En dat is goed, want door de aandacht te vestigen op de culturele component van emoties en hun implicaties voor ons dagelijkse leven, krijgen we meer inzicht in hoe emoties onlosmakelijk verbonden zijn met assen van verschil zoals gender, leeftijd, etniciteit. Dit themanummer bundelt bijdragen over emotie en gender in historisch perspectief. Maarten Zwiers en Yuri van Hoef schrijven over het politieke veld, respectievelijk over mannelijkheid en emoties in politieke retoriek, en de vriendschap tussen mannelijke en vrouwelijke staatshoofden. De bijdragen van Hannie Van Horen-Verhoosel en Cor De Vries behandelen het culturele domein, met name de poëzie van *trobairitz* en de emoties van theatertoeschouwers. Carola Verbraek vestigt de aandacht op emoties in de brieven van delinquente minderjarige moeders. De *Genderview* laat Tine Van Osselaer aan het woord. Zij spreekt over de nieuwste ontwikkelingen in het onderzoek naar emotiegeschiedenis en gender. De inleiding wijst op de rol die historici kunnen spelen in het bevragen van stereotypen over emoties. En dat onderzoek naar emoties is nodig, want de wisselwerking tussen emotie, gender en macht is alomtegenwoordig.

Laura Nys, redacteur van dit themanummer van *Historica*

De geschiedenis van emoties:

een meerwaarde in het ontmantelen van stereotypen

In 2015 publiceerde fotografe Maud Fernhout een reeks foto's van jonge mannen. Huilende jonge mannen. Ze noemde de reeks "What 'real' men cry like". Hiermee bevroeg ze hedendaagse opvattingen over mannelijkheid en gevoelens: "Is being a man really suppressing your emotions; acting as if you do not have them [...]?"¹ De vraag die Fernhout opwierp, raakt aan de stereotiepe opvattingen over emoties. Mannen zouden rationeler zijn, vrouwen zouden intuïtief over betere emotionele vaardigheden beschikken. Zulke stereotiepe opvattingen zijn niet onschuldig. Ze nemen snel de vorm aan van 'display rules'; regels die bepalen hoe mensen hun emoties mogen uiten.² Door te wijzen op de diversiteit aan gevoelspraktijken uit het verleden, kan de geschiedenis van emoties weerwerk bieden aan stereotiepe opvattingen over gender en emoties.

Bron: © Maud Fernhout

/ Laura Nys /

De geschiedenis van emoties

De geschiedenis van emoties bestudeert gevoelsculturen en hun verandering doorheen de tijd. Het veld gaat uit van een sociaal-constructivistisch paradigma: emoties worden gevormd door de specifieke maatschappelijk-historische context. Hiermee druipt het in tegen het universalistische denken dat uitgaat van universele en onveranderlijke emoties. Dit idee kent sterke navolging in de cognitieve psychologie, neurowetenschappen en evolutionaire biologie. Disciplines als geschiedenis en antropologie daarentegen stellen dat emoties niet louter biologisch gedetermineerd zijn maar bovenal een culturele component hebben.³ De laatste jaren kent de geschiedenis van emoties een ongeziene belangstelling. Er verschenen tal van fascinerende werken over de sociale, intellectuele, wetenschaps- of gendergeschiedenis van emoties.⁴

Dit themanummer bundelt artikels over gender en emotie van historici uit de Lage Landen. De opzet van deze inleidende tekst is te beperkt om recht te doen aan de talloze aspecten van de emotiegeschiedenis. Hiervoor zijn uitstekende recente overzichtswerken beschikbaar.⁵ In deze inleiding wil ik de meerwaarde illustreren die de geschiedenis van emoties te bieden heeft. Zoals hoger werd aangehaald, heersen over gender en emotie stereotiepe opvattingen die een normatief gewicht krijgen. Zoals Tine Van Osselaer stelt in dit thema-

nummer, toont de geschiedenis van emoties dat het gaat om *culturele* constructies, en geen onveranderlijke natuurwetten. Ten eerste onthult de discipline het bestaan van een waaier aan emotienormen, opvattingen en praktijken in het verleden. Ten tweede geven deze studies aan hoe gevoelspraktijken niet alleen variëren doorheen de tijd, maar ook binnen éénzelfde maatschappij. Ten derde belicht het veld hoe emoties werden (en worden) ingezet in het in stand houden van machtsverhoudingen. Hiermee heeft de geschiedenis van emoties een groot potentieel om hedendaagse stereotiepe opvattingen over gender en emotie te ontcrachten. Zoals Brits historicus John Tosh aanhaalt, wijst het verleden ons op het bestaan van paden die ver buiten de grenzen liggen van ons hedendaags denkpatroon.⁶ De geschiedenis van emoties toont dat de huidige opvattingen, normen en praktijken niet de enige mogelijke zijn, en kan zo het dwingende karakter van sociale verwachtingen ter discussie stellen.

Emoties in heden en verleden

In de hedendaagse westerse samenleving heerst de idee dat mannen emotioneel minder expressief (mogen) zijn dan vrouwen als het aankomt op kwetsbare emoties. Dit is niet altijd zo geweest. In dit thema-issuë toont Cor de Vries aan dat mannen en emotionaliteit geen tegengestelden waren in de achttiende-eeuwse Republiek der Verenigde Provinciën. Zijn onderzoek past in het verlengde van wat William Reddy >>

schreef over de ‘sentimentele periode’ in Frankrijk, waarbij aan de gevoelens en gevoeligheid van de (burgerlijke) man grote betekenis werd toegekend.⁷ De idee dat mannen minder emotionele vaardigheden (mogen) hebben, is dus niet van alle tijden. Het ontstaan van dit denken wordt gesitueerd in de negentiende eeuw. De opkomende evolutieeler legitimeerde in zekere zin opvattingen die al circuleerden over de vermeende tegenstelling man/civilisatie/ratio en vrouw/natuur/emotie. Zo zou de vrouw – volgens de evolutieeler – bij wijze van overlevingsstrategie haar gebrek aan fysieke kracht compenseren door emoties intuïtief te herkennen om zo gevaar te detecteren.⁸ Opvattingen over emoties ontstaan dus steeds in een specifieke historisch-maatschappelijke context, maar zijn nooit uniform (cfr. infra).

Emoties instrumentaliseren

De literatuur heeft aangetoond hoe negentiende-eeuwse (westerse) opvattingen over biologisch bepaalde emotieverschillen tussen man en vrouw bijdroegen tot het legitimeren van genderrollen. Vrouwen waren door hun ‘aangeboren’ emotionele kenmerken zeer geschikt voor het opvoeden van kinderen en voor filantropisch werk.⁹ Mannen daarentegen, met hun energieke passies en capaciteiten tot rationeel en objectief oordelen, waren bekwaam voor de taken in de publieke sfeer. Agressie en woede die gekanaliseerd werden in de vorm van competitie in de zakenwereld, werd voor mannen getolereerd omdat het hielp de taak als kostwinner te vervullen. Meisjes daarentegen leerden hun emotie te beheersen in functie van het bijhouden van het gezin, waar woede alleen maar een bedreiging kon zijn voor de harmonie. Het verbinden van bepaalde emotionele capaciteiten aan bepaalde sociale groepen is overigens niet enkel van toepassing op gender, maar ook op andere assen van verschil zoals klasse of etniciteit. Uit het artikel van Carola Verbraak komt naar voren hoe delinquente, jonge moeders van lage sociale afkomst tactisch gebruik maakten van emoties in hun brieven. Hiermee speelden ze in op de emoties die ze werden verondersteld te voelen volgens hun sociale status. Een andere manier waarop emoties strategisch worden ingezet, komt aan bod in de bijdrage van Maarten Zwiers. Hij toont aan hoe conservatieve politici in de jaren zestig van de twintigste eeuw inspeelden op een nostalgische hang naar het verleden en het gevoel creëerden dat door het nieuwe politieke beleid iets deugdelijks verloren is gegaan.

Emoties en diversiteit

Hoewel het macroperspectief algemene krachtlijnen aan het licht brengt over emoties, dient een overkoepelend ‘Groot Narratief’ omzichtig benaderd te worden. Binnen één maatschappij bestaan een variëteit aan normen, praktijken en opvattingen. Om vat te krijgen op deze variëteit lanceerde Barbara Rosenwein het concept ‘emotional communities’; sociale gemeenschappen zoals een school, familie of klooster met elk hun eigen normatief kader, opvattingen en praktijken inzake emoties. Het concept en de methodologische houvast die Rosenwein biedt, zijn bijzonder vruchtbaar en kennen

dan ook veel navolging.¹⁰ Recentere publicaties bevragen de relatie tussen een sociale gemeenschap, identiteit en ruimtelijkheid en versterken zo de theoretische onderbouwingen van de co-existentie van verschillende emotionele culturen in één maatschappij.¹¹ Of de gevoelsculturen nu worden benoemd als emotionele ‘gemeenschappen’, ‘stijlen’ of ‘ruimtes’: dat maatschappijen en motiënormen niet uniform zijn, komt ook in dit themanummer mooi naar voren. Hannie van Horen-Verhoosel schrijft over vrouwelijke ‘trobairitz’; tegenhangers van de bekende mannelijke troubadours in het twaalfde-eeuwse Zuid-Frankrijk. In hun liederen speelden zij met de dominante gender- en motiënormen. Yuri van Hoef gaat in op de westerse internationale betrekkingen in de jaren tachtig. Hij wijst op het bestaan van diepe affectieve banden tussen staatsleiders, en dit in een domein dat nochtans verondersteld wordt om ‘rationeel’ te functioneren. Kortom, door te wijzen op het instrumentele gebruik van emoties en op het bestaan van een diversiteit aan gevoelspraktijken, toont de geschiedenis dat emoties allesbehalve biologisch gedetermineerd en onveranderlijk zijn. Net als voor gender uitvoerig werd aangetoond, gaat het bij emoties dus bovenal om *sociale* praktijken die ontstaan in een specifieke historisch-maatschappelijke context. ///

Noten:

- 1 M. Fernhout, ‘What “real” men cry like’, <http://www.maudfernhout.com/series> (geraadpleegd 20 juli 2018). De redactie wil Maud Fernhout uitdrukkelijk bedanken om de foto ter beschikking te stellen.
- 2 L. R. Brody en J. A. Hall, ‘Gender and emotion in context’, in: *Handbook of emotions* (New York 2008) 395–408.
- 3 B. H. Rosenwein, ‘Problems and Methods in the History of Emotions’, *Passions in Context* 1 (2010) 1–32; J. Hoegaerts en T. Van Osselaer, ‘De lichamelijke van emoties. Een introductie’, *Tijdschrift Voor Geschiedenis* 4 (2012) 452–465.
- 4 Voor gender en emoties, zie o.m. W. Ruberg en K. Steenbergh (red.), *Sexed sentiments: interdisciplinary perspectives on gender and emotion*. (Amsterdam 2010); U. Frevert, *Emotions in History – Lost and Found*. (Budapest 2013) 87–147, M. Borutta en N. Verheyen (red.), *Die Präsenz der Gefühle: Männlichkeit und Emotion in der Moderne. 1800–2000* (Bielefeld 2010).
- 5 J. Plamper, *The history of emotions: an introduction* (Oxford 2015); A. Corbin, J.-J. Courtine en G. Vigarellò (red.), *Histoire des émotions* (Paris 2017); S. J. Matt en P.N. Stearns (red.), *Doing emotions history* (Urbana 2014); R. Boddice, *The history of emotions* (Manchester 2018).
- 6 J. Tosh, *Why history matters* (Houndmills 2008) 7.
- 7 W. M. Reddy, *The navigation of feeling: a framework for the history of emotions* (Cambridge 2001), 146.
- 8 S. A. Shields, ‘The Politics of Emotion in Everyday Life: “Appropriate” Emotion and Claims on Identity’, *Review of General Psychology* 9 (2005) 3–15, aldaar 5.
- 9 Frevert, *Emotions in History*; S. A. Shields, ‘Passionate men, emotional women: Psychology constructs gender difference in the late 19th century’, *History of Psychology* 10 (2007) 92–110, aldaar 98, 101.
- 10 Rosenwein, ‘Problems and methods’.
- 11 B. Gammerl, ‘Emotional styles – concepts and challenges’, in: *Rethinking History* 16 (2012) 161–175; S. Broomhall (red.), *Spaces for feeling: emotions and sociabilities in Britain, 1650–1850* (London 2015).

Laura Nys werkt als doctoraatsstudente aan de Universiteit Gent en de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek richt zich op de rol van emoties in Belgische heropvoedingsinstellingen voor delinquente jongeren (1890-1965). Het onderzoek wordt gefinancierd door het FWO.

Contact: Laura.Nys@UGent.be

Emoties en moederschap in brieven van minderjarige delinquente meisjes in België

“Ik ben heel content omdat mijn zoontje bij mij is”

Tussen 1920 en 1927 ving de Kraaminrichting met zuigelingenopvang in Ukkel (Brussel) zwangere meisjes jonger dan 21 jaar op. De kliniek was echter geen reguliere instelling voor aanstaande moeders, maar detineerde minderjarige meisjes die in aanraking waren gekomen met justitie. De Kraaminrichting diende de jonge vrouwen enerzijds ‘her op te voeden’ en anderzijds voor te bereiden op het moederschap. Veel van die meisjes onderhielden na hun vertrek uit de instelling via brieven contact met de directrice. Op levendige wijze geven deze bronnen inzicht in hun emotionele omgang met het ouderschap, wat interessante inzichten oplevert voor de geschiedenis van emoties.

/ Carola Verbraak /

Germaine G. werd op 10 maart 1921 opgenomen in de Ukkelse Kraaminrichting. Ze was op dat moment zeventien jaar oud en beviel kort na aankomst van een gezonde dochter. In juli 1922 verliet Germaine de instelling om in Frankrijk te gaan werken als dienstmeisje. Ze kon haar kind niet meenemen en dat bleef daarom achter in de Kraaminrichting. In dit soort situaties voorzag de instelling tegen betaling in voltijdse kinderopvang. Germaine miste haar dochter vreselijk. In een van haar brieven aan de onderdirectrice van de instelling, mevrouw Deschodt, beschreef ze in duidelijke taal haar verdriet: “Oh! Mevrouw, hoe graag zou ik niet bij [mijn dochter] zijn. Ik troost me ermee dat ik hopelijk snel terug kom. Mevrouw mijn bazin heeft een kleine meisje van twee jaar met wie ik veel tijd doorbreng en ze doet me veel aan haar denken.”¹

Brieven zoals die van Germaine G. lenen zich bijzonder goed voor het schrijven van *history from below*, omdat zij het perspectief van mensen uit kwetsbare sociale groepen zelf naar voren brengen. Het gebruik van dergelijke egodocumenten als bron voor de sociale geschiedenis heeft zich in de afgelopen decennia sterk ontwikkeld. In studies naar delinquentie en armoede tijdens de negentiende en twintigste eeuw hebben historici steeds meer onderzocht hoe veroordeelde en behoeftige mensen het contact met weldadigheidsinstellingen en overheidsinstanties aangingen. Er is gebleken dat brieven hierbij een belangrijke rol speelden, omdat zij het medium vormden waarlangs mensen om hulp of materiële steun konden vragen. Dit expliciete streven bepaalde sterk de



Bron: RABru, Kraaminrichting met zuigelingenopvang, inv. nr. 19, dossier 108.

Een groepsfoto van enkele jonge meisjes met hun kinderen en een staf lid, genomen voor het hoofgebouw van de Kraaminrichting

toon en inhoud van de documenten. Tegelijkertijd bieden dergelijke brieven een blik op de overlevingsstrategieën van kwetsbare groepen mensen, hun omgang met maatschappelijke instellingen evenals hun eigen mentaliteit en ervaringen.²

Wat vooralsnog ontbreekt in onderzoek naar deze egodocumenten is de functie van emoties. In recente jaren is binnen de *history of emotions* veelvuldig duiding gegeven aan de historische dimensie van gevoelens,³ maar deze inzichten zijn nog nauwelijks geïntegreerd in onderzoek naar hulpbehoevende sociale groepen. Mijn korte bijdrage beoogt dit te doen op basis van brieven die de directie van de Kraaminrichting kreeg van haar meisjes tussen 1920 en 1927.⁴ De studie richt zich op een definiërend element in de ervaringen van de jonge briefschrijfsters: moederschap. De meisjes van de Kraaminrichting kwamen niet alleen vanwege hun zwangerschap in de instelling terecht, ook vormde ouderschap een belangrijk element in hun ‘heropvoeding’ en bepaalde het in grote mate de contacten die zij achteraf bleven onderhouden. Via een kwalitatieve lezing wordt nagegaan welke rol emoties speelden in de brieven van de jonge moeders. Welke verwachtingen hadden justitie en de Kraaminrichting van de meisjes ten aanzien van het ouderschap, en in hoeverre konden de jonge moeders hieraan voldoen? Op welke specifieke manier uitten de jonge moeders zichzelf vervolgens in hun brieven over hun rol als ouder? Welke invloed hadden culturele normen, de hiërarchische relatie met de Kraaminrichting en de specifieke leefomstandigheden van de meisjes en hun familie hierop? >>

Madame

Je viens vous donner un petit
demes nouvelle elle ne sont pas
très bonnes car je ne m'amuse pas
ici mais j'aspire que eu en
aller. Denise Elza Boini se porte
très bien.

et Josephine aussi elle mange bien
de la soupe j'ai pas eu du mal
pour cela mais elle pleure tout
le temps. Madame nous avez
si peur de me mettre en service

Voorbeeld van een brief uit het archief van de Kraaminrichting

Jong, delinquent en moeder

Van de Kraaminrichting met zuigelingenopvang in Ukkel is een uitgebreid archief bewaard gebleven, dat in tegenstelling tot die van de meeste Belgische moederhuizen uit het interbellum reeds ontsloten is. Brieven die de instelling kreeg van haar leerlingen, zoals de meisjes officieel heetten, zijn bewaard in persoonsdossiers van de desbetreffende jonge vrouwen. De briefwisselingen kwamen overwegend tot stand nadat de meisjes waren vertrokken. Zij schreven vaak om contact te houden, maar ook om nieuws uit te wisselen als zij bijvoorbeeld op voorspraak van de instelling werk hadden gevonden of wanneer zij hun kinderen tijdelijk in de Kraaminrichting hadden achtergelaten. De directie van de instelling was op haar beurt eveneens geïnteresseerd in hoe het met de meisjes ging. De brieven zijn gevarieerd van inhoud. Enerzijds prezen de jonge moeders de medewerkers van de instelling voor hun inzet en goede zorgen, anderzijds spraken zij over hun kinderen, hun werk en de relatie met hun familie en (eventuele) partner en beschreven zij hun gedachten en gevoelens.

Op het moment van schrijven hadden de jonge moeders al flinke gerechtelijke trajecten achter de rug. Deze werden bepaald door de Belgische Kinderbeschermingswet van 1912. De wet vormde het resultaat van een veranderde omgang met jeugddelinquentie vanaf de negentiende eeuw, wat doorheen West-Europa gelijkaardige vormen aannam. Kinderen werden niet meer gezien als moedwillige misdadigers, maar zouden vooral slachtoffers zijn van hun omgeving. De nadruk kwam zo te liggen op overheidsinterventie. Jongeren die zich

'abnormaal' gedroegen of verwaarloosd werden door hun ouders moesten via preventieve uithuisplaatsing en institutionele heropvoeding terug op het rechte pad komen. Jeugdstrafrecht en kinderbescherming werden zo twee verstrengelde taken voor justitie in België.⁵

Volgens Margo De Koster en Veerle Massin werd de vervolging van meisjes onder de wet van 1912 sterk beïnvloed door morele paniek over hun levensstijl. Industrialisatie had sinds de negentiende eeuw geleid tot nieuwe vormen van werk en vrijetijdsbesteding, waardoor jonge vrouwen meer tijd en eigen middelen hadden om aan zichzelf te spenderen. Ouders en gevestigde elites meenden dat zij hierdoor bloot stonden aan morele en seksuele verleidingen – met alle kwalijke gevolgen van dien. Aanhoudende ongehoorzaamheid en vermeend (seksueel) wangedrag was voor ouders vaak een reden om een klacht tegen hun dochters in te dienen bij de kinderrechter, die de meisjes vervolgens preventief in een inrichting kon plaatsen.⁶ Het aanstaande moederschap van de jonge ongehuwde vrouwen in de Ukkelse Kraaminrichting vormde concreet bewijs voor hun 'misdragingen'. Buitenechtelijke zwangerschappen werden tijdens het interbellum als erg problematisch ervaren, en voor ouders en verzorgers was de plaatsing van hun zwangere dochter dan ook een manier om zich te verlossen van de schande.⁷

De concrete impact van deze gerechtelijke praktijken op de ervaringen en belevingswereld van jonge meisjes in Belgische jeugdinstituten is recentelijk op de voorgrond gekomen.⁸ In dit bestaande onderzoek ligt de focus echter op de periode van de opsluiting, terwijl de archieven van de Ukkelse Kraaminrichting licht werpen op wat de jonge moeders ná vertrek beleefden. Dit levert interessante inzichten op over hun maatschappelijke re-integratie. Van grote invloed op hun natraject was dat de jonge moeders tot hun meerderjarigheid (21 jaar) onder voogdij van de Belgische staat bleven (de zogeheten 'terbeschikkingstelling'). De meeste meisjes hadden bij vertrek uit de Kraaminrichting deze leeftijd nog niet bereikt. Justitie bleef zo hun gedrag en leefomstandigheden controleren en kon bij vermeend recidivisme of andere dreigende moeilijkheden ingrijpen. De meisjes konden dan terug in een jeugdinstituting geplaatst worden, maar liepen ook het risico het ouderlijk gezag over hun kinderen te verliezen.

Emoties in brieven van veroordeelde moeders

Het blijvende contact tussen de meisjes en de Kraaminrichting kreeg zo veel belang. De directie van de instelling kon de meisjes helpen bij hun maatschappelijke herintreding, maar kon hen ook terug in het vizier van justitie brengen en hen scheiden van hun kinderen. De jonge vrouwen vroegen in hun brieven daarom geregeld om hulp en advies, maar ook probeerden zij de onderdirectrice Deschodt te overtuigen van hun verbeterde gedrag. Het was voor de meisjes erg belangrijk te laten zien dat zij iets geleerd hadden tijdens hun institutionalisering en dat zij dit effectief om konden zetten in gewenst gedrag. Dit uitgangspunt is voor de bronnenanalyse fundamenteel, omdat het vraagt om een meervoudige interpretatie van de informatie uit de brieven. Emoties komen via een complex proces tot stand: ze vormen

het resultaat van biologische factoren, culturele conditionering en de concrete ervaringen van een individu. Tegelijkertijd zijn gevoelens een praktisch instrument om met al die factoren om te gaan.⁹ De emotionele elementen in de bronnen kunnen zo gezien worden als een weerspiegeling van de 'authentieke' gevoelswereld van de jonge moeders, maar moeten eveneens begrepen worden als strategische uitlatingen om iemand met concrete macht over het leven van de meisjes te beïnvloeden. Hoe scherp de distictie tussen deze twee aspecten van emoties al dan niet is in de bronnen, is niet eenvoudig te bepalen. Hier komt bij dat een belangrijk deel van de context rond de brieven op basis van de documenten en bijbehorende persoonsdossiers niet compleet te reconstrueren is. Inhoudelijk is het niet altijd duidelijk aan welke gebeurtenissen of personen werd gerefereerd door de meisjes. Ook de intenties van onderdirectrice Deschodt blijven geregeld een mysterie, omdat haar kant van de correspondentie niet bewaard is in de persoonsdossiers.

Niettegenstaande deze moeilijkheden kunnen de brieven inhoudelijk op een gedegen manier geïnterpreteerd worden. Om dit te doen, is er een selectie gemaakt uit alle beschikbare correspondentie in het archief van de Kraaminrichting. Er is specifiek gekozen voor brieven van voldoende lengte, evenals dossiers met herhaaldelijke briefwisselingen. Deze studie betreft daardoor 192 brieven, afkomstig van veertig schrijfsters. Om hun privacy postuum te beschermen, zijn namen verkort weergegeven. Geciteerde passages uit de brieven zijn, indien van toepassing, vertaald uit het Frans en indien nodig voorzien van leestekens om de begrijpelijkheid te

vergroten. Waar mogelijk zijn niet alleen de brieven bekeken, maar is ook informatie uit andere documenten in de persoonsdossiers of uit het archief van de instelling gebruikt om context te scheppen voor de informatie.

De concrete bronnenstudie betreft een gestructureerde inventarisering van de informatie uit de brieven. De analyse is hierbij gebaseerd op Barbara Rosenweins theorievorming over *emotional communities*.¹⁰ Rosenwein definieert dit concept als zijnde groepen mensen met dezelfde emotionele normen en praktijken. De jonge meisjes in de Kraaminrichting vormden om verschillende redenen een emotionele gemeenschap. Zij hadden een gelijkaardige achtergrond: zij waren van dezelfde leeftijd, gemiddeld tussen de zeventien en negentien jaar bij vertrek uit de instelling, en van dezelfde lagere sociale afkomst. Zij waren om dezelfde redenen in de Kraaminrichting terecht gekomen en hadden daar vergelijkbare ervaringen opgedaan. Als laatste element waren zij zich allemaal goed bewust van de normen en verwachtingen van de instelling, wat bijvoorbeeld blijkt uit een vergelijking met meer 'ongecensureerde' egodocumenten van de meisjes als geconfisqueerde brieven aan familie. Mensen die tot dezelfde *emotional community* behoren gebruiken volgens Rosenwein soortgelijke taal om hun emoties onder woorden te brengen. In de brieven van de jonge moeders aan de Kraaminrichting is specifiek gekeken naar dergelijke *emotional vocabulary*, en is deze geclassificeerd op basis van een onderlinge vergelijking tussen alle brieven. In totaal worden vier overkoepelende categorieën emoties onderscheiden: verdriet en angst, blijdschap, liefde en boosheid. Die verschillende emotionele standpunten zijn in wat volgt gegroepeerd afhankelijk van de situatie waarin de moeders en hun kinderen zich bevonden en worden vervolgens gecontextualiseerd.

Verwachtingen versus realiteit

De veertig jonge briefschrijfsters zaten tijdens hun verblijf in de Kraaminrichting met zuigelingenopvang niet stil. Zij kregen van de instelling een intensieve 'heropvoeding'. Dit betekende dat de meisjes moreel en zedelijk onderricht kregen, maar ook dat zij algemeen onderwijs en een beroepsgerichte opleiding volgden. Voor al deze activiteiten was een strak dagritme ontwikkeld, dat was gebaseerd op de reglementen van andere jeugdinstituten voor meisjes. Op gezette tijden aten de meisjes, werkten zij en volgden zij hun lessen. Ook de dagelijkse momenten waarop de jonge moeders met hun kinderen samen waren, lagen vast. De meisjes werden begeleid door een kleine maar strenge staf. Deze bestond enerzijds uit medisch personeel, geleid door de medisch directeur van de instelling. Anderzijds werd de staf gevormd door seculiere onderwijzeressen, die op hun beurt werden aangestuurd door onderdirectrice Deschodt. Tot slot bestond de staf uit huishoudelijk personeel evenals een aalmoezenier.¹¹

Hoelang de jonge moeders in de instelling verbleven, verschilde per individu. Onder de veertig briefschrijfsters verbleef een kwart er zo'n zes maanden, terwijl een even groot aantal één, anderhalf of zelfs twee jaar in Ukkel woonde. Het uiteindelijke doel van justitie en de taak van de Kraaminrichting was om de jonge meisjes te reclasseren. Men wilde de moe-

>>

Henri Carton de Wiart was minister van Justitie tussen 1911 en 1918 en in die rol verantwoordelijk voor invoering van de Kinderbeschermingswet in 1912





Het NWK bood naast gezins-
ondersteuning ook institu-
tionele opvang voor
kwetsbare (alleenstaande)
moeders

lokale weldadigheidsinstellingen, en in het geval van Marie L. bemiddelde onderdirectrice Deschodt persoonlijk voor haar. Financiële problemen konden ook aanleiding zijn voor ruzie, zoals Marie O. ondervond. Ze woonde kortstondig bij haar oudere zus, maar werd al snel de deur gewezen toen er onenigheid ontstond over haar financiële bijdrage aan de familie. Het genereren van een inkomen was vaak een noodzaak, maar dit werd door de jonge moeders niet per definitie als problematisch voorgesteld. Madeleine R. was na een periode van werkloosheid juist erg blij weer aan het werk te kunnen. Rosalie H. verbleef door gezondheidsproblemen langere tijd in een ziekenhuis in Ukkel en vond dat dit haar onnodig bij haar werk én haar kind vandaan hield. Mariette B. meldde op haar beurt met trots de verschillende loonsverhogingen die ze kreeg. Werk hielp de meisjes om zelfredzaam te zijn, maar door hun werklust te benadrukken, kwamen zij ook positief over op de directrice van de Kraaminrichting.

ders 'in nood' helpen en zorgen dat zij een affectieve band opbouwden met hun kinderen (om infanticide en verlating te voorkomen) en voor hen leerden zorgen. De meisjes moesten omgevormd worden tot respectabele jonge vrouwen, die de vaardigheden bezaten om goede moeders en echtgenotes te zijn.¹² Wat dit precies betekende, werd sterk impliciet bepaald door heersende burgerlijke normen omtrent vrouwelijkheid en het gezinsleven, evenals nieuwe medische inzichten op het vlak van kindzorg. De jonge moeders waren tijdens hun verblijf in de Kraaminrichting bijvoorbeeld verplicht om borstvoeding te geven: dit werd vanaf de vroege twintigste eeuw door de meeste Europese overheden sterk aangemoedigd als een manier om kindersterfte terug te dringen.¹³

Of de reclassering van de jonge Ukkelse moeders succesvol was, is moeilijk eenduidig te bepalen. Onderzoek van Veerle Massin naar het Rijksopvoedingsgesticht voor meisjes in Brugge tijdens het interbellum heeft bijvoorbeeld uitgewezen dat de rigiditeit van een institutionele opsluiting de heropvoedingsmissie vaak te-niet-deed.¹⁴ Wat het proces verder compliceerde was dat justitie niet enkel van de jonge meisjes verbeterd gedrag verwachtte, maar ook graag zag dat hun thuisomgeving garant kon staan voor hun opvang, ondersteuning en begeleiding.¹⁵ Het gedrag van de jonge moeders, evenals hun bredere gezinsleven, komt in de 192 brieven dan ook veelvuldig aan bod. Uit de bronnen blijkt echter dat er heel wat praktische problemen en materiële beperkingen waren die de burgerlijke gezinsidealen buiten het bereik van de jonge vrouwen hielden.

Financiële moeilijkheden lagen voor de meeste jonge moeders constant op de loer. Ambrosine D. werkte bijvoorbeeld hard om haar vaders en broers te kunnen ondersteunen, terwijl Germaine B. als alleenstaande moeder met moeite rond kon komen. Sommige meisjes werden ondersteund door hun

Ook conflicten in de persoonlijke sfeer konden het dagelijks leven van de jonge briefschrijfsters bemoeilijken. Veel van hen waren juist door geschillen met hun ouders of verzorgers in de Kraaminrichting beland en een goede onderlinge verstandhouding was dan ook niet vanzelfsprekend. Rosalie H. beschreef in een van haar brieven hoe liefdevol zij door haar ouders was opgevangen, maar tegelijkertijd beschreef ze hoe haar moeder niet toestond dat Rosalie door haar zoon *mama* werd genoemd. Jeanette D. verliet de Kraaminrichting om te trouwen met de vader van haar kind, maar hun relatie bleek instabiel. Na een fikse ruzie schreef Jeanette hierop naar onderdirectrice Deschodt dat zij nog liever terug ging naar de *maternité* dan een moment langer bij hem te blijven. Justitie en de Kraaminrichting streefden er zoveel mogelijk naar om de meisjes bij hun familie te plaatsen, maar in sommige gevallen werd een terugkeer als onwenselijk voor zowel de jonge vrouwen als hun kinderen ervaren. De situatie van Bertha T. vormt hiervan een goed voorbeeld. Het meisje werd zwanger na herhaaldelijk misbruikt te zijn door haar oom. Haar eigen ouders waren uit beeld en naast de genoemde oom en zijn vrouw waren er geen andere familieleden die voor Bertha's zorg in konden staan. De jonge moeder ging dan ook in dienst en keerde niet terug naar huis. Uit haar correspondentie blijkt dat Bertha haar verlof graag bij familie door wilde brengen, maar dat zij zich moest inspannen om de kinderrechtter hiervoor toestemming te doen geven.

Droefheid en angst

In hun correspondentie hanteerden de veertig jonge moeders een respectvolle toon, waarachter een duidelijke doelmatigheid schuil ging. De meeste van de 192 brieven beperken zich

tot een dertigtal regels en zijn zo vrij kernachtig. Het taalgebruik van de jonge briefschrijfsters is op emotioneel vlak duidelijk. Woorden als ‘verdriet’ en ‘blijdschap’ komen in de documenten geregeld voor als algemene noemers, maar ook gerelateerde omschrijvingen als ‘wanhoop’, ‘troost’, ‘vreugde’ en ‘geluk’ brengen meer impliciet emoties naar voren.

Uit de brieven wordt snel duidelijk dat de jonge moeders zich in hun correspondentie van een goede kant wilden laten zien, maar hun emotionele uitlatingen werden ook sterk bepaald door de specifieke persoonlijke situatie waarin zij zich na hun vertrek uit de Kraaminrichting bevonden. Dit toont zich zeer goed bij een vergelijking tussen de briefschrijfsters die wél en die níét met hun kind samenleefden. Moeders die van hun kinderen gescheiden waren, neigden om in hun brieven vooral het gemis van hun baby’s te benoemen. Wanneer de meisjes niet samen waren met hun kinderen was dit in de brieven aanleiding voor heel wat verdriet, maar hier gingen de moeders verschillend mee om. Negen van de veertig meisjes hadden buiten de Kraaminrichting werk gevonden en plaatsen hierop hun kinderen in de crèche van de Kraaminrichting. Sylvie L. beschreef in een van haar brieven welke duale gevoelens dit bij haar opriep: “Er ontbreekt me aan niets behalve [mijn zoon], maar ik weet dat hij het goed maakt en goed verzorgd wordt, daar troost ik me maar een beetje mee [...]”¹⁶ Ook Germaine G. beschreef in het openingscitaat op deze manier haar gevoelens. Voor de meisjes was de situatie alles behalve fijn, maar als moeders konden zij hun verdriet en ongemak dragen in de wetenschap dat hun kinderen veilig en verzorgd waren.

Vijf andere briefschrijfsters waren voor langere duur van hun kinderen gescheiden omdat zij hen gedwongen achter hadden moeten laten. Deze meisjes waren bij aanhoudende ongehoorzaamheid en andere vormen van onaangepast gedrag overgeplaatst naar de Rijkswelddadigheidsschool in Namen, een belangrijke heropvoedingsinstelling voor jonge vrouwen in België op dat moment. Het gedwongen afscheid van hun kinderen en verhuizing naar een andere instelling viel deze groep briefschrijfsters erg zwaar. Zo beschreef Marie B. hoe de situatie voor haar een geheel nieuwe ervaring was: “Staat u mij toe u te schrijven en te zeggen dat ik nu pas begrijp wat het is om te zijn opgesloten.” In een latere brief vervolgde ze: “Hoeveel spijt heb ik er wel niet van, ik was blij in de buurt van mijn kind te zijn, ik wil hem terug zien [...] Ik ben verdrietig geen nieuws van mijn kind te ontvangen.”¹⁷ Alle meisjes die in Namen verbleven betuigden via hun brieven spijt voor het gedrag dat geleid had tot hun overplaatsing, en bepleitten hierbij hoe graag zij herenigd wilden worden met hun kinderen. Hierbij beschreven zij zoals Marie B. in termen van verdriet hoe ze verlangden naar nieuws over hun kinderen. In Belgische jeugdinstellingen lag het contact met de buitenwereld aan banden: meisjes mochten meestal eens per maand brieven schrijven, en ook het ontvangen van post was erg beperkt. Om deze redenen hoorden de meisjes waarschijnlijk weinig over hun kinderen, maar mogelijk liet ook de Kraaminrichting niet consequent weten hoe het met de baby’s ging. Het onthouden van dergelijke informatie kon een methode zijn van de directie om de jonge moeders te straffen voor hun onveranderde gedrag.¹⁸

Dit interpreteerden de meisjes in hun brieven ook als zodanig: “Ik ben werkelijk gestraft en lijd eronder gescheiden te zijn van mijn kind.”¹⁹

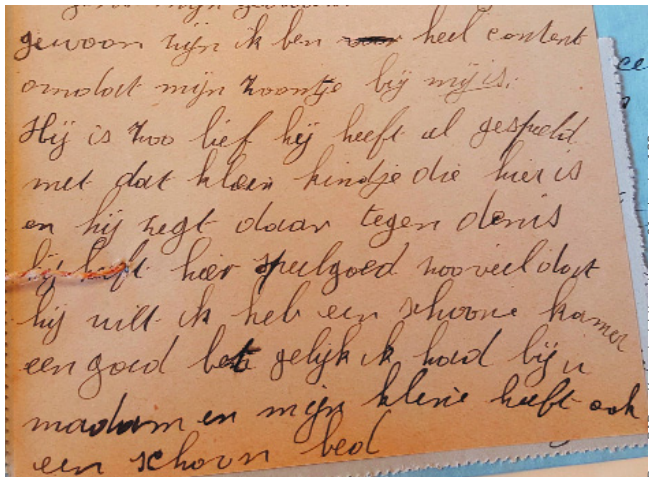
Blijdschap en trots

De 26 meisjes die samen met hun kinderen de Kraaminrichting verlieten, stelden hun emotionele toestand op een geheel andere manier voor in hun correspondentie. In deze gevallen was er vooral vreugde om het samenzijn met hun kinderen: “Ik ben heel content omdat mijn zoontje bij mij is. Hij is zo lief [...]”²⁰ Nog meer berichtten de meisjes echter blijdschap over de fysieke gezondheid en mentale ontwikkeling van hun kinderen. Madeleine R. schreef bijvoorbeeld: “Ik ben blij u te vertellen dat [mijn dochter] het goed maakt, en ze heeft al twee tanden.”²¹ Vier briefschrijfsters illustreerden dit trots door tabellen met de gewichtontwikkeling van hun baby’s toe te voegen of om hun jonge kind zelf een paar woordjes te laten schrijven. Ook de veertien meisjes die niet samen waren met hun kinderen hechtten veel belang aan diens gezondheid. Op het bericht dat de zoon van Marie B. zich goed ontwikkelde antwoordde zij: “En dat hij al begint te praten, wat een vreugde voor mij!”²²

De manier waarop de jonge meisjes verwezen naar de fysieke groei en mentale ontwikkelingen was mogelijk het resultaat van hun ervaringen in de Kraaminrichting. Vanaf de vroege twintigste eeuw probeerde de Belgische overheid steeds meer de fysieke, hygiënische en morele zorg voor kinderen uit voornamelijk de arbeidersklasse te beïnvloeden. Dit leidde in 1919 tot oprichting van de landelijke organisatie *Nationaal Werk voor Kinderwelzijn* (NWK), die eveneens verbonden was aan de Kraaminrichting.²³ Het meten en wegen van baby’s, evenals het bijhouden van hun ontwikkeling op andere vlakken, was in de instelling dan ook praktijk en iets waar de jonge moeders veelvuldig mee in aanraking kwamen. Door hun persoonlijke geluk te benadrukken en de >>

Alfred Stevens, *Moeder met haar kinderen* (1883). Het burgerlijke gezinspatroon bepaalde sterk hoe justitie en de kraaminrichting vrouwelijkheid en moederschap percipieerden





Detailopname van een brief

fysieke ontwikkelingen van hun kinderen zo positief te beschrijven, wilden de jonge moeders mogelijk benadrukken dat zij prima voor hun kinderen konden zorgen. Het belang van een gezond kind had daarnaast een praktische oorzaak. Zieke kinderen konden de jonge moeders financiële problemen opleveren en hen beletten om te werken of reizen, zoals blijkt uit brieven van bijvoorbeeld Emilia B. en Alice V. Dergelijke situaties moeten zowel emotioneel als op persoonlijk vlak erg stressvol zijn geweest voor de meisjes, maar zij waren niet geneigd om die aspecten volop in de verf te zetten.

Volgens de brieven schrijfters kon ook hun bredere familie veel plezier en appreciatie halen uit de aanwezigheid van hun jonge kinderen. Emilie C. beantwoordde in 1922 een brief van onderdirectrice Deschodt bijvoorbeeld met: "U heeft me gevraagd of mijn goede ouders van [mijn dochter] houden. Mevrouw, ze houden van haar, mijn moeder kan geen dag voorbij laten gaan zonder dat ze haar kleine meisje gezien heeft. Mijn vader leeft nu alleen voor haar [...]"²⁴ Dat hun kinderen geliefd werden door heel de familie, of zelfs de gemeenschap, werd door verschillende moeders benoemd. Voor de tien brieven schrijfters die na hun vertrek uit de Kraaminrichting trouwden, werd het belang van familie vooral beschreven in burgerlijke gezinstermen. Dit gebeurde expliciet. Mariette B. opende een van haar brieven bijvoorbeeld met: "Wat is er fijner dan het gezinsleven? Niets dan vreugde sinds mijn terugkeer naar huis."²⁵ Jeanette D. stelde dan weer: "Ik laat u weten dat ik nog altijd een goed huishouden heb en ik ben toch zo gelukkig."²⁶ Deze meisjes spiegelde trouwen en het hebben van een eigen gezin voor als een bron van groot geluk. Dit was niet alleen in hun eigen belang. Toen Anna H. aan de onderdirectrice van de Kraaminrichting schreef dat zij op korte termijn de vader van haar kind zou huwen, was daar voor haar een goede reden aan verbonden: "Ik ben toch blij dat ik met de vader van mijn kind kan trouwen, niet voor mijzelf maar omdat mijn kind dan zijn vader heeft, want met een andere man gaat dat

toch niet zo goed [...]"²⁷ Philomene O. was eveneens zeer gemotiveerd om met de vader van haar dochter te trouwen. Hij stemde daarmee in, en Philomene beloofde hierop aan directrice Deschodt om haar plichten als echtgenote en moeder trouw te vervullen: op deze manier zou haar dochter in ieder geval beide ouders kennen.

Liefde en affectie

De veertig brieven schrijfters beschreven hun rol als moeder veelal in termen van de vreugde en het geluk dat zij uit de relatie met en de gezondheid van hun kinderen konden halen. Wanneer zij niet samen waren, veranderde dit dan weer in groot verdriet. Letterlijke uitingen van moederlijke affectie komen minder in de brieven voor: 'liefde' in de meest expliciete bewoording werd sporadisch in de brieven gebruikt. De affectieve band tussen moeder en kind was echter niet onbelangrijk voor de Kraaminrichting, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het eerdere citaat van Emilie C. Ook Marie B. schreef: "U vertelde me dat ik veel van mijn kleine [zoon] moet houden - als u eens wist mevrouw. Omhels de kleine flink voor mij."²⁸ Marie omschreef de liefde voor haar zoon in haar brief als een vanzelfsprekendheid, van een grootte die voor de Kraaminrichting moeilijk te begrijpen zou zijn. Ze volgde dit direct op met een fysieke uiting van affectie: een omhelzing. Dit soort zaken zijn in de brieven van de meisjes die niet samen waren met hun kinderen vaak te vinden. Therese N. vroeg in een van haar brieven, ter gelegenheid van de verjaardag van haar zoon, of de directrice hem flink wilde knuffelen in haar plaats. Heel wat meisjes voegden bij hun brieven kussen en omhelzingen. Lichamelijkheid is onlosmakelijk met emoties verbonden, omdat zij het terrein zijn waarop deze zowel ervaren als geuit worden.²⁹ Voor de moeders die gescheiden van hun kinderen leefden, was het persoonlijk overbrengen van liefde via zonen en knuffels echter een probleem, omdat zij niet bij hun kinderen in de buurt waren. De meisjes van de Kraaminrichting konden hun brieven dan ook als medium gebruiken waarlangs zij, via onderdirectrice Deschodt, contact konden maken met hun kinderen.

Boosheid en woede

In hun brieven uitten de jonge moeders heel weinig ongenoegen en woede. Boosheid is een emotie die, wanneer het al werd beschreven, vooral impliciet naar voren komt. De relatieve afwezigheid van deze emotie kan verschillend verklaard worden. Op het meest elementaire niveau moet gewezen worden op de specifieke emotionele normen voor vrouwen in de vroege twintigste eeuw. Deze waren zeer genderbepaald: waar woede bij mannen nog een zekere functionele rol kon spelen, werden vrouwen helemaal niet geacht woede te tonen. Het werd gezien als een teken van hun instabiele 'natuur' en vormde een bedreiging voor het harmonieuze gezinsleven.³⁰ De brieven schrijfters uitten hun woede dus niet, als ze deze al ervaarden, omdat zij mogelijk geleerd hadden deze opzij te schuiven. Waarschijnlijk ging het echter om een strategische omgang met hun gevoelens: boosheid richting onderdirectrice Deschodt kon immers niet zomaar geuit wor-

den. Deze tactische omgang met hun gevoelens blijkt bijvoorbeeld uit een brief van Germaine G. Nadat ze al enige tijd geen reacties op haar brieven had gekregen, wees ze de directie zeer beleefd op hun verplichtingen. Germaine bear-argumenteerde dat ze het stilzwijgen niet begreep, omdat ze toch netjes iedere maand de kinderopvang van haar dochter betaalde. Om de bescheidenheid van haar verzoek in de verf te zetten, stelde ze vervolgens: “U begrijpt mevrouw dat ik niet om geld vraag, maar het zou me een plezier doen iedere maand een korte brief te ontvangen.”³¹

Grote uitzonderingen op het vlak van boosheid zijn uitingen richting echtgenoten of familieleden die het welzijn van de jonge moeders en hun kinderen bedreigden. Hoewel dergelijke familiale conflicten vaak door de meisjes werden verbloemd of wellicht ook verzwegen, maakten zij in hun brieven af en toe zeer duidelijk dat sommige gedragingen van familieleden niet geaccepteerd werden. Rosalie H. beschreef in een van haar brieven hoe ze door haar familie onder druk werd gezet om haar kind af te staan. Haar reactie hierop was kort maar krachtig: “Ik ben toch zo goed als ieder ander voor hun kind? Als ik hem af moest staan, zouden ze mij ook niet lang meer zien.”³² Voor Rosalie was het gedrag van haar familie aanleiding om te denken aan een algehele breuk met hen. Nog zo’n uitzonderlijk expliciete veroordeling werd gedaan door Germaine B. Deze jonge vrouw verliet haar echtgenoot nadat hij gewelddadig was geweest naar zijn gezin. Zijn gedrag richting hun kinderen was voor haar in het bijzonder afgrijselijk: “Een man die zijn eigen kind slaat verdient het om met een touw rond zijn nek in zee geworpen te worden.”³³

Tot slot: een dubbele functie

In hun brieven aan de Kraaminrichting met zuigelingenopvang lieten de veertig briefschrijfsters rechtstreeks van zich horen aan iemand die hun leven sterk had beïnvloed en die nog steeds macht over hen uitoefende. Deze hiërarchische relatie beïnvloedde de manier waarop de jonge moeders zich emotioneel uitdrukten. De jonge moeders gaven zichzelf niet lukraak bloot, maar deden dit juist op een manier die de directrice van de Kraaminrichting moest overtuigen dat zij hun leven gebeterd hadden. Door hun verblijf in de instelling wisten de meisjes zeer goed wat justitie en hulpverleners van hen verwachtten: daar speelden zij dan ook op in, bijvoorbeeld door te benadrukken hoeveel spijt zij hadden van hun slechte gedrag of door te tonen hoe stabiel en liefdevol de band met hun kinderen en familie was.

De beschreven gevoelens van de moeders waren echter ook een gevolg van de impact die een veroordeling en institutioneel traject op hun leven had. Justitie kon beslissen om de meisjes al dan niet te scheiden van hun kinderen, en uit de brieven blijkt dat deze aan- of afwezigheid impact had op het geuite verdriet of geluk van de meisjes. Het al dan niet trouwen of samen zijn met hun verdere familie kon ook bepalend zijn in de vreugde die de meisjes beschreven. Door de hiërarchische relatie met de Kraaminrichting stelden de meisjes hun emoties op een bepaalde manier voor in de brieven, maar zij weerspiegelden desalniettemin reële ervaringen. Voor de moeders had het uiten van emoties dus een dubbele

functie: het fungeerde als een uitlaatklep voor hun ervaringen, maar werd tegelijkertijd aangewend om vat te krijgen op hun gecompliceerde leven.³⁴ ///

Noten:

- ¹ Rijksarchief Brussel (RABru), Kraaminrichting met zuigelingenopvang te Ukkel 1920-1927, inv. nr. 15, dossier 17. Dit citaat is door de auteur uit het Frans vertaald. Hetzelfde geldt voor de voetnoten 16, 17, 19, 21, 22, 24, 25, 26, 28, 31, 33.
- ² T. Hitchcock, P. King en P. Sharpe, 'Introduction: Chronically Poor', in: T. Hitchcock, P. King en P. Sharpe, *Chronically Poor: The Voices and Strategies of the English Poor, 1640-1840*, 1-18.
- ³ J. Plamper, *The History of Emotions: an Introduction* (Oxford 2015).
- ⁴ RABru, Kraaminrichting met zuigelingenopvang te Ukkel (1920-1927).
- ⁵ J. Christiaens, *De geboorte van de jeugd-delinquent: België 1830-1930* (Brussel 1999) 303-320.
- ⁶ M. De Koster en V. Massin, "Delinquente en problematische meisjes in de molen van de jeugdbescherming, 1912-1965", *Panopticon* 33:5 (2012) 437-453, aldaar 438,450-451.
- ⁷ M. De Koster, "Over ongeregelde dochters en klagende ouders. De kinderrechtbank van Antwerpen 1912-1913", in: Catharina Lis en Hugo Soly (red.), *Tussen vader en slachtoffer: jongeren en criminaliteit in historisch perspectief*, (Brussel 2000) 337-369.
- ⁸ L. Nys, "Emotie, gender en macht: emotienormen en expressies in het Rijksopvoedingsgesticht voor lastige of weerspannige meisjes te Brugge (1927-1941)", *Historica* 1 (2016) 17-22. Eveneens relevant op dit vlak zijn: J. Christiaens, 'De geboorte', 264-270; D. Campforts, "Son excuse est dans sa jeunesse: Jongeren en jeugd-delinquentie in het Gentse Quartier de Discipline vanuit een gezinsperspectief, 1887-1921", *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 12:1 (2015) 31-52.
- ⁹ M. Scheer, 'Are Emotions a Kind of Practice (and Is That What Makes Them Have a History)? A Bourdieuan Approach to Understanding Emotion', *History and Theory* 51:2 (2012), 193-220, aldaar 194.
- ¹⁰ B. Rosenwein, *Generations of Feeling* (Cambridge 2016) 3-6.
- ¹¹ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 2, brief gedateerd 6 mei 1921.
- ¹² V. Massin, 'Filles et justice: l'ambivalence de la prise en charge des «cas-problèmes», *Bulletin canadien d'histoire de la médecine* 32:1, 13-33. Eveneens relevant vanuit een andere Europese casus: P. Cox, *Gender, Justice and Welfare. Bad Girls in Britain, 1900-1950* (Hampshire 2003) 80-106.
- ¹³ C. Marissal, *Protéger le jeune enfant. Enjeux sociaux, politiques et sexuels (Belgique 1890-1940)* (Brussel 2014) 87-89.
- ¹⁴ V. Massin, 'Filles et justice', 28-30.
- ¹⁵ J. Christiaens, *De geboorte*, 253.
- ¹⁶ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 17, dossier 37.
- ¹⁷ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 9, dossier 181.
- ¹⁸ E. Farrell, "Poor Prison Flowers: convict mothers and their children in Ireland, 1853-1900", *Social History* 41:2 (2016) 171-191, aldaar 177, 181.
- ¹⁹ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 15, dossier 17.
- ²⁰ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 21, dossier 188.
- ²¹ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 22, dossier 77.
- ²² RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 9, dossier 181.
- ²³ C. Marissal, *Protéger*, 210-216.
- ²⁴ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 10, dossier 23.
- ²⁵ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 9, dossier 151.
- ²⁶ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 11, dossier 215.
- ²⁷ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 16, dossier 182.
- ²⁸ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 9, dossier 181.
- ²⁹ M. Scheer, 'Are Emotions', 193-220.
- ³⁰ S. Shields, "Passionate men, emotional women: Psychology constructs gender difference in the late 19th century", *History of Psychology* 10:2 (2007) 92-110.
- ³¹ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 9, dossier 181.
- ³² RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 16, dossier 341.
- ³³ RABru, Kraaminrichting, inv. nr. 8, dossier 87.
- ³⁴ Mijn dank gaat uit naar Prof. Dr. Hilde Greefs, Laura Nys, de redactie van *Historica* en de anonieme reviewer voor hun hulp bij de totstandkoming van dit artikel.

Carola Verbraak (1991) is alumna van de Universiteit Antwerpen. Zij studeerde in 2017 met grote onderscheiding af met een onderzoek naar de jonge moeders van de Kraaminrichting met zuigelingenopvang.

Contact: CarolaVerbraak@hotmail.com

Reacties op de opvoering van het eerste anti-slavernijtoneelstuk in Nederland

In traanen wegsmelten bij Monzongo

In het achttiende-eeuwse treurspel *Monzongo, of de koninklijke slaaf* (1774), het eerste anti-slavernijtoneelstuk in de Nederlandse letterkunde, maakt Nicolaas Simon van Winter bewust gebruik van het empathisch vermogen van zijn publiek om het te overtuigen van de noodzaak van een rechtvaardige en vrije samenleving waarin slavernij geen plaats heeft. In een brief aan de auteur beschrijft zijn vriend Johannes Lublink junior de intense reacties van de mannen en vrouwen in de zaal tijdens een premièrevoorstelling. Deze gevoelsuitbarstingen blijken niet gendergebonden en de mannen en vrouwen in de zaal schamen zich er niet voor hun gevoelsaan-doeningen publiekelijk te uiten.

Collectie Stadsarchief Amsterdam: tekeningen en prenten, 1774



Toneel van het vierde bedrijf van het treurspel *Monzongo* in de Stadsschouwburg in Amsterdam

/ Cor de Vries /

De tweede helft van de achttiende eeuw is een periode waarin de culturele elite gevoelens van sympathie en empathie inzet in het pleidooi voor een menslievende samenleving.¹ Het ondergaan van gevoelens wordt nu ook een gewaardeerd onderdeel van het theaterbezoek. Zeer regelmatig worden de “neusdoeken” getrokken om de opgewekte tranen te drogen en die tranen zijn volgens de overgeleverde beschrijvingen niet gendergebonden.² Het traditionele stereotiepe beeld van de flegmatieke Nederlander blijkt zoals wel vaker onjuist te zijn.³ Bij de première van het eerste anti-slavernijtoneelstuk in Nederland, het treurspel *Monzongo, of de koninklijke slaaf* (1774) van de koopman-schrijver Nicolaas Simon van Winter, lijken die gevoelsuitbarstingen nog heviger te zijn. Dit toneelstuk verschijnt in een tijd waarin verlichte ideeën van vrijheid en gelijkheid bijdragen aan de opkomst van het abolitionisme, het streven naar afschaffing van de slavernij.⁴

Van Winter behoort in deze periode met zijn vrouw Lucretia van Winter-van Merken en zijn vriend Johannes Lublink

tot de letterkundige kring van de doopsgezinde uitgever Pieter Meijer.⁵ In de groep letterkundigen die in de boekwinkel van Meijer bij elkaar komt, is het gebruikelijk om het eigen werk in de kring te bespreken en te verbeteren. Inhoudelijk kenmerkt het fonds van Meijer zich door zijn inzet voor burgerlijke en religieuze vrijheden.

In de culturele tijdschriften de *Algemeene Oefenschoole* en *De Rhapsodist*, beide onder redactie van Meijer en Lublink, en de *Spectatoriale Schouwburg*, onder redactie van Cornelius van Engelen, theoretiseert deze kring over het belang van het opwekken van emoties in het theater.⁶ In hun tijdschrift de *Algemeene Oefenschoole* voeren Meijer en Lublink het treurspel *Monzongo* op als na te volgen voorbeeld voor andere toneelschrijvers die op de emoties van het publiek willen inspelen. Volgens hen zijn juist hooggeplaatste personen op het toneel, zoals het geval is in *Monzongo*, uitermate geschikt om gevoelens van sympathie en empathie op te wekken omdat deze toneelfiguren vanwege hun maatschap-

pelijke status meer indruk maken dan ‘gewone’ mensen. Het stuk had een goede verdeling van “schrik en medelijden” en daarom zal het iedere toeschouwer de “traanen afpersen”.⁷ Voorwaarde is dat het publiek zich in de gevoelens van de hoofdpersonen kan verplaatsen:

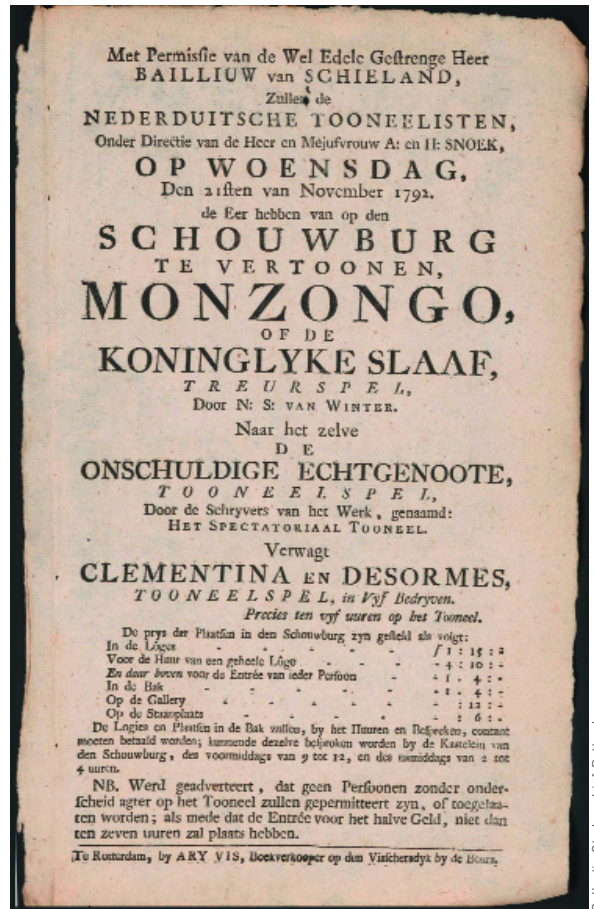
“Alle aangename en onaangename aandoeningen, welke by het zien van een Treurspel in het hart opkomen, spruiten uit dezen grondregel: Ik ben een mensch en het geen tot een mensch behoort, behoort tot my. Men moet dan in het Treurspel een mensch vertoonen, waarin de menschlykheid, derzelver hartstogten, vervoeringen, zwakheden en ongelukken volkomen zichtbaar zyn; men moet hem vertoonen op eene wyze, die het medelyden en den schrik gaande maakt.”⁸

Het onbetwiste hoogtepunt van emotionaliteit vormt het vijfde bedrijf waarin alle emoties uit eerdere scènes – wanhoop, haat, medelijden, liefde, intens verdriet – tot een enorme uitbarsting komen. De emoties van het publiek worden door de auteur dan alle kanten opgejaagd, waarna de ontkenning volgt.⁹

Het verhaal van Monzongo

Monzongo, voormalig koning van Verragua, is door de Spaanse veroveraar Cortés rond 1520 slaafgemaakt en in de goudmijnen van Vera Cruz tewerkgesteld.¹⁰ Monzongo heeft daarbij zijn vrouw Melinde en zijn twee kinderen moeten achterlaten. Cortés is niet van de koninklijke afkomst van Monzongo op de hoogte. Het toneelstuk begint wanneer Monzongo te horen krijgt dat zijn tweede vrouw, de slaafgemaakte Semire, een voormalige prinses van Hispanjola, het tegenwoordige Haiti, weggevoerd wordt. De echtgenoten houden zielsveel van elkaar en Monzongo kan niet verdragen dat hij voor de tweede keer in zijn leven zijn vrouw en kinderen kwijtraakt. Samen beramen zij een opstand tegen de wrede Spaanse overheersers. Tegelijkertijd arrangeert Semire een ontmoeting tussen Monzongo en een onlangs aangevoerde, slaafgemaakte vrouw uit zijn geboorteland. Zij blijkt zijn eerste vrouw Melinde, die met haar kinderen in het bezit is gekomen van Catharina, de echtgenote van Cortés. Semire ziet de liefde tussen Melinde en Monzongo en wil haar eigen geluk voor hen opofferen. Catharina wil haar daarbij helpen, maar Monzongo weigert Semire te verlaten. Het paar gaat door met het voorbereiden van de opstand, maar zij worden afgeluisterd, waarna Monzongo wordt gearresteerd en Semire weet te vluchten. Monzongo zal op de brandstapel ter dood worden gebracht. Onder leiding van Semire gaat de opstand door, maar de opstandelingen worden verslagen. De zwaargewonde Semire wordt op een draagbaar voor Cortés geleid, waar de brandstapel voor Monzongo al klaar staat. Semire en Melinde, vergezeld van de kinderen, smeken Cortés het leven van Monzongo te sparen. Dan sterft Semire aan haar verwondingen.

Monzongo is intens verdrietig en houdt een tirade tegen het christendom van Cortés dat slavernij mogelijk maakt. Hij vraagt zich af hoe het mogelijk is dat het geloof van de Spanjaarden hen niet gelukkig maakt. Met welk recht en met welke overtuiging zijn ze naar Amerika gekomen? Sinds hun komst laten de Spanjaarden alleen hebzucht en geweld zien: “De godsdienst, noch de reden, verleende ooit schijn van



Aankondiging van de voorstelling *Monzongo*, 21 november 1792 in Rotterdam

recht tot deeze onmenselijkheden.” Catharina is verbaasd over de morele grootheid van Semire, Melinde en Monzongo, slaven die alleen op basis “van het licht der rede” tot hun menslievendheid en opofferingsgezinde gedrag zijn gekomen. Zij geeft Monzongo gelijk en maakt Cortés en de andere Spanjaarden het verwijt geen goede christenen te zijn.

Cortés begint dan te beseffen dat hij verkeerd heeft gehandeld. Wanneer Monzongo hem, na enige aarzeling, belooft de “afgoderij” af te zweren en het christendom in zijn land een kans te geven, spaart Cortés zijn leven en geeft hem en zijn volk de vrijheid terug. Cortés belooft Monzongo te helpen en zich te gaan houden aan de boodschap van “de Alwijsheid”: “Doe steeds aan andren ’tgeen gij wensch dat u geschied.” Hij zal Monzongo helpen zijn volk te ontwikkelen.

Monzongo in de slavernijdiscussie

Van Winter schrijft in zijn voorwoord dat hij het stuk had geschreven naar aanleiding van het bloedig neerslaan van de slavenopstand in de Nederlandse kolonie Berbice in 1763. Hij was stomverbaasd geweest dat er in Nederland zo weinig mensen de opstand van de slaafgemaakten hadden verde-



Collectie Rijksmuseum

Portret van de dichter Nicolaas Simon van Winter (1773) door Jacob Houbraken

digd.¹¹ Hij wil nu een discussie over de afschaffing van de slavernij op gang brengen en hoopt dat er, net als in Portugal, een wet wordt aangenomen waarin bepaald wordt dat voortaan alle kinderen van slaafgemaakten als vrije mensen geboren zullen worden.¹² Waarom Van Winter zijn anti-slavernijstuk in een vervlogen tijd in Zuid-Amerika laat spelen, is niet helemaal duidelijk. Mogelijk wil hij als koopman in de kleurstof indigo, die voor een deel afkomstig is van slavenplantages in de Oost en de West, zelf geen onderdeel van kritiek worden. Mogelijk ook heeft deze encenering te maken met de literaire conventies van een treuspel die voorschrijven dat daarin geen actuele conflicten worden behandeld.¹³ Hoewel het stuk dus in een ver verleden speelt, maakt Van Winter duidelijk dat hij een politiek doel in het heden nastreeft.

Deze boodschap is opvallend. Met *Monzongo* gaat Van Winter veel verder dan andere anti-slavernijgeschriften van die periode.¹⁴ De discussie over de slavernij wordt op dat moment weliswaar volop gevoerd, maar het principe van de slavernij wordt niet aangevallen. De kritiek betreft vooral de wreedheid van de slavenhouders. Van Winter daarentegen is principieel gekant tegen iedere vorm van inperking van de 'natuurlijke' vrijheid. De slaafgemaakte vorsten en vorstinnen die Van Winter opvoert vertegenwoordigen de inheemse bevolking, de 'natuurvolkeren'. Die volken hebben het christendom nooit gekend, maar Van Winter laat zien dat zij in moreel opzicht verder ontwikkeld zijn dan de Spaanse veroveraars. Hij beschrijft hen als trouw, liefdevol, deugdzaam, opofferingsgezind, moedig én als redelijk denkende mensen. Opvallend is dat hij daarbij geen enkel onderscheid maakt tussen mannen en vrouwen. Wanneer Monzongo bijvoorbeeld niet in staat is de troepen aan te voeren, neemt Semire

zijn rol als aanvoerder van de opstand gewoon over. Aan de andere kant toont Monzongo zich net zo liefdevol en opofferingsgezind als Melinde en Semire.

De boodschap die Van Winter in de laatste scene meegeeft is dat deze 'natuurvolkeren' bestaan uit gewone mensen die op sommige gebieden een kennisachterstand hebben. Hij bepleit daarom een proactief christendom dat de inheemse bevolking verder helpt. Niemand heeft het recht hen vanwege deze achterstand in kennis als minderen te behandelen, laat staan tot slaaf te maken. Om die reden laat hij de slaafgemaakten in *Monzongo* zichzelf "ontmenschten" noemen: hun leven is voor de Spanjaarden namelijk net zoveel waard "als het leven van een hond of een paard".

Reacties in de zaal

Het toneel vormde in de tweede helft van de achttiende eeuw een populair medium dat door alle lagen van de bevolking werd bezocht. Via dit podium kon de culturele elite de publieke opinie beïnvloeden, maar of dat ook daadwerkelijk het geval was, is nog onzeker. Wel geeft een brief van Johannes Lublink aan de auteur antwoord op de vraag of Van Winter zijn publiek daadwerkelijk emotioneel heeft geraakt. Deze brief is van belang omdat er nauwelijks ooggetuigenverslagen van toneelbezoek uit deze periode zijn overgeleverd.

Johannes Lublink is geen onpartijdige getuige. Hij is een rijke lutherse koopman die zich tot taak stelt de letterkunde te vernieuwen. In 1775 is hij goed bevriend met het echtpaar Van Winter-van Merken en werkt hij met hen samen aan een nieuwe zangbundel voor de lutherse kerk. Hij is de rechterhand van uitgever Meijer, ook een prominent deelnemer aan de Amsterdamse genootschapswereld. En hij is nauw betrokken bij de uitvoering van *Monzongo*: hij schildert de decors en speelt een rol in de regie en encenering van zowel de première op 29 april 1775 in Rotterdam, met de beroemde acteur Jan Punt in de hoofdrol, als die van de opvoering van het stuk in een Hoogduitse vertaling – mogelijk ook van de hand van Lublink – in de Amsterdamse Watergraafsmeer op 10 juni 1775.¹⁵ In zijn brief schrijft hij trots over het gezamenlijk behaalde resultaat.

In die brief van 15 juni 1775 schrijft Lublink ook over de publieksreacties bij de tweede opvoering in de Hoogduitse Schouwburg door het toneelgezelschap van Carl Friedrich Abt. Hij benoemt daarin onder meer dat hij bij de repetities aanwezig was en dat het stuk de acteurs, de heer Abt en mevrouw Pilotti, al tijdens de repetities emotioneel had overweldigd. De uiteindelijke opvoering was overdonderend geweest, voor zowel acteurs als publiek:

"Hier werd niet gespeeld maar getooverd. De aandoening was vreesselijk, eenige mensen gilden eer zij het merkten, Bij de Campe du Theatre snikten, ja gilden eenige menschen eer zij het merkten, even of zij mede speelden. [...] De herkenning in het tweede bedrijf van Zambiza [de slavennaam van Monzongo, CdV], was zo geweldig dat alles beefde en sidderde. En dat nog alles te boven ging; het tedere, het oprechte, het natuurlijke van Abt, dit erken ik, deed mij en al wat gevoel had in traanen wegsmelten. De een hief de handen om hoog, een

tweede stak ze naar het tooneel; een derde schreeuwde zijn verrukking uit; een vierde, die van het schreien niet kon spreken, kneep zijn buurman in de arm, gelijk het mij gebeurde. De passagie met de kinderen bij Catharina, en het sterven bij de rosbaar [de baar waarop de stervende Melinde wordt binnengedragen, CdV], was het non plus ultra in de kunst. Vinkeles zegt: maar één mensch op de geheele waereld kan zo lekker sterven. [...] Dezelfde verrukkingen, aandoeningen en beuvingen hadden plaats bij alle menschen. [...], allen kraiden om het sterkst. De hr. Meijer heeft mij, na bekoeld te wezen, deezen morgen nog gezegd: in gemoede te kunnen verzekeren nooit iets diergelijks gezien te hebben.”

Het publiek

Lublink beschrijft in zijn brief de fysieke emotionele reacties, het huilen, beven en gillen van het publiek en lijkt daarbij vooral te letten op de mannen in de zaal. Dergelijke extreme reacties had hij niet verwacht, maar wat hem ook verraste was dat hij tijdens de voorstelling zelf eveneens een ongekende emotionele aandoening had ondervonden, terwijl hij het stuk toch door en door kende en bij de repetities aanwezig was geweest:

“Nimmer had ik geloofd in de uitvoering van eenig Toneelstuk zoveel belang te kunnen neemen, als ik bij deeze gelegenheid heb ondervonden; maar nooit heb ik ook eenige genomen moeite rijkelijker beloond gezien.”¹⁶

Dat publiek toont gevoelig te zijn voor het getoonde menselijk leed en Lublink waardeert de gevoelens die het stuk oproept.¹⁷ Lublink schrijft over het publiek in de Hoogduitse Schouwburg: “[...] het gezelschap was niet groot, doch zeer uitgezocht.” De zaal is gevuld met de culturele elite van Amsterdam en niet, zoals in de gewone schouwburg gebruikelijk is, met een meer gemengd publiek.¹⁸ Lublink ziet Pieter Meijer, aanwezig met zijn kinderen Catharina en Cornelis; Pieter Fontein, dichter en doopsgezind predikant in ruste; Joshua van der Poorten, doopsgezind koopman, schrijver en huisvriend van het echtpaar Van Winter-van Merken; F.W. Boers, advocaat van de Oost-Indische Compagnie; H.A. Schultens, hoogleraar en filoloog en Reinier Vinkeles, de beroemde graveur en illustrator. De enige volwassen vrouw die hij noemt is juffrouw Van den Bosch.¹⁹

Gevoelens in dienst van een menslievende samenleving

In het voorwoord schrijft Van Winter dat hij in het stuk opzettelijk op de gevoelens van “menschelijkheid” inspeelt om zijn doel te bereiken. Van Winter schrijft dat deze manier van overtuigen groot effect heeft en dat hij daarvan bij een eerdere presentatie in kleine kring de bewijzen had gezien.²⁰ De vraag is in hoeverre hij daarbij een nieuwe weg is ingeslagen. Het oproepen van emoties is onlosmakelijk met het toneel verbonden, maar de mate waarin Van Winter daarin slaagt, is voor zijn tijdgenoten opmerkelijk. Lublink meldt nadrukkelijk dat noch hij, noch Pieter Meijer eerder dergelijke gevoelsreacties hadden ondervonden en dat is opmerkelijk, want beiden zijn professionele bezoekers van de schouwburg. Deze



De titelpagina van *Monzongo* met een ets van Reinier Vinkeles

Collectie Rijksmuseum

gevoelsreacties hadden voor Lublink “de innerlijke waarde” van *Monzongo* enorm versterkt. Over de theoretische achtergronden van deze toneelvernieuwing lezen we meer in de tijdschriften die Pieter Meijer uitgeeft. *De Algemeene Oefenschoolen* schrijft dat het oproepen van empathische gevoelens op het toneel een maatschappelijk belang dient:

“Een mensch, die eene Zaïre [een toneelstuk van Voltaire, CdV], zo als zy door eene of andere bedreven actrice vertoond word, zonder getroffen te worden en met eene lagchende houding kan zien lyden, die heeft zekerlyk een zeer onaandoenelyk hart, en hy zal ook by andere gelegenheden even zo onbeweegelyk zyn, en de deugd zonder meêdoogen zien onderdrukken.”²¹

Menslievende gevoelens worden in de kring van Meijer niet alleen gezien als een uiting van beschaving, maar ook als een aanzet tot handelen. De emotie van het medeleven stimuleert altruïstisch handelen dat aan de hele samenleving ten goede kan komen.²² Die vernieuwende gedachte is al vrij snel algemeen aanvaard.²³ Nieuw is de aanbeveling van Van Engelen om daarbij ook “ongeregeldheden in de samenleving” (maatschappelijke problematiek) op het toneel te brengen omdat juist die de gevoelens van medeleven ontwikkelen.²⁴ Daarbij voert hij *Monzongo* aan als voorbeeld voor dit nieuwe, “weinig betreden” toneelgenre van maatschappelijk betrokken toneel:

“Daar benevens toont hy [de toneelschrijver] den Liefhebberen een voetspoor, dat tot nog, hier te Lande, maar weinig betreden is. Volg het spoor Van Winter, in zyne *Monzongo*, of

>>>

de Koninglyke Slaaf en tast eene menigte ongeregelheden aan, die in de samenleving plaats hebben, en die uwer berisping te lang ontdoken zyn. Hebt gy den wellustigen loshoofd, of dommen verkwister geschilderd, die zig verarmt zonder vermaak te koopen, en schatten doorbrengt, zonder te bedenken, dat 'er elendigen in de wereld zyn? Hebt gy die Grootten geschilderd, die willens en weetens schulden maaken, welken zij nimmer denken te betaalen; terwyl de eerlyke winkelier zugt, en de braave handwerker zijne verhongerde kinderen het brood niet kan geeven, dat hij in het zweet des aanschijns verdiend heeft? Zulke en soortgelijke onderwerpen voor 't Tooneel zyn er veelvuldig voor handen."²⁵

Slot

Monzongo markeert een nieuwe fase in het Nederlandse toneelvennootschap, een fase waarin maatschappelijke thema's worden ingezet om gevoelens van medeleven te ontwikkelen om de samenleving menslievender en rechtvaardiger te maken. Dit streven wordt door de kring van Pieter Meijer ondersteund. Het stereotype beeld van de flegmatieke Nederlanders die zich afzijdig houden van maatschappelijke problemen en alleen geïnteresseerd zijn in geld verdienen, gaat voor deze kring niet op. Hoewel *Monzongo* in een ver verleden speelt, is de antislavernijboodschap van Van Winter duidelijk. Voor zijn afwijzing gebruikt hij christelijke en natuurrechtelijke argumenten. Het stuk heeft ongetwijfeld bijgedragen aan het debat over slaafgemaakten, al is de invloed moeilijk te meten.

Monzongo verwerkt bij de première een grote emotionele respons bij het publiek. Zowel mannen als vrouwen geven publiekelijk en op een intens fysieke manier uiting aan de bij hen opgewekte gevoelens. Lublink lijkt zich vooral op de reacties van de mannen te richten, maar of dit betekent dat de Nederlandse man in deze periode gevoeliger is voor het menselijke leed, is niet duidelijk. Duidelijk is wél dat het publiekelijk uiten van gevoelens door de bezoekers van *Monzongo* niet alleen geaccepteerd, maar ook gewaardeerd werd. Mannen én vrouwen lijken op dezelfde manier uiting aan hun gevoelens te geven. De sekse van de toeschouwers wordt door Lublink niet gebruikt als ordeningsprincipe in de ontvankelijkheid voor en het uiten van gevoelens. //

Noten:

- R. Hewitt, *A Revolution of Feeling. The Decade that forged the Modern Mind* (London 2017); Het toenemende gebruik van gevoelens in de letterkunde wordt gezien als een autonome ontwikkeling vanaf 1740. Zie daarvoor G.J. van Bork, D. Delabastita, H. van Gorp, P. Verkruijssse en G.J. Vis, *Algemeen letterkundig lexicon* (Leiden 2012), de lemma's preromantiek en sentimentalisme.
- [An.] *Brief van een heer te Dordrecht, aan zyn vriend te Amsteldam* (Dordrecht 1772) 9; *Schouwburg Nieuws* 1 (Amsterdam 1763) 90; *De Philanthrope* 3 (Amsterdam 1759) 141.
- Over die stereotypering: D. Sturkenboom, 'Understanding Emotional Identities. The Dutch Phlegmatic Temperament as Historical Case-Study', in: *BMGN - Low Countries Historical Review* 129:2 (2014) 163-191.
- J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* (Zwolle 1992) 300-343.
- Over Van Winters relatie tot die kring: M. de Vries, 'Uitgegeven... en uitgebuit. Over achttiende-eeuwse bestsellerauteurs, liegende uitgevers, stiekeme privileges en het gedeeld auteurschap', *De Achttiende Eeuw* 37:1 (2005) 36-52; M. de Vries, 'Pieter Meijer (1718-1781), een uitgever als instituut', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 28:1 (2005) 81-98.
- Toneel dat sterk op de gevoelens inspeelt is in de toneelhistoriografie vooral verbonden aan de opkomst van het nieuwe genre van het burgerlijk toneel, toneel

dat mensen uit de 'middenstand', de 'gewone' burgerij, tot onderwerp heeft. Zie voor die constatering: T. Mattheij, *Leerschool der liefde. Burgerlijk drama en de Amsterdamse Schouwburg 1738-1788. Geschiedenis, Repertoire, Receptie* (Houten 2010).

- Algemeene Oefenschoolen*, derde afdeling (1782) 307. Over de veranderingen in het treurspel in de achttiende eeuw: A. de Haas, *De wetten van het treurspel. Over ernstig toneel in Nederland. 1700-1772* (Hilversum 1998).
- Algemeene Oefenschoolen*, derde afd. (1782) 384. Tranen bij het zien van een "leerzaam en roerend" toneelspel bewijzen dat "men een aandoenelyk hart heeft", schrijft de *Algemeene Oefenschoolen van Konsten en Weetenschappen*, zesde afd. 12 (Amsterdam 1773) 432.
- Sarah Adams prijswinnende masterscriptie 'Slaverny onder het oog [...] brengen'. *Abolitionistisch theater in de discussie over de afschaffing van de koloniale slavernij in Nederland rond 1800* (Gent 2015).
- Veragua was het kustgebied van Nicaragua, Costa Rica en een gedeelte van Panama.
- Bij het neerslaan van de opstand waren ongeveer 1800 slaven omgekomen. De toneelschrijver J.J. Hartsinck, een schrijver uit de kring van Pieter Meijer, publiceert over de opstand in *Beschryving van Guiana, of de Wilde Kust* (Amsterdam 1770).
- In Portugal had Sebastião de Melo, de markies van Pombal, in 1773 bepaald dat kinderen van slaven die in de koloniën geboren werden voortaan vrij zouden zijn.
- A.N. Paasman, 'West-Indian Slavery and Dutch Enlightenment Literature', in: A. James Arnold (red.), *A History of Literature in the Caribbean 2* (Amsterdam-Philadelphia 2001) 481-489, aldaar 485.
- Bijvoorbeeld in: *De Rhapsodist* 2 (1772) 395; *De Rhapsodist* 4 (1775) 363; *De Koopman* 4 (1773) 257; *De Denker* 82 (1764) 233-246; *De Vaderlander* 43 (1775) 337-345.
- In Rotterdam werd het stuk ook nog op 1 mei gespeeld. Op 10 juni 1775 vond de Hoogduitse première plaats. Het stuk werd die week viermaal gespeeld in de Hoogduitse Schouwburg. Met dank aan dr. T.M.M. Mattheij voor deze gegevens. De Hoogduitse Schouwburg in de Watergraafsmeer was een demontabel houten bouwwerk van 11 bij 32 meter met een capaciteit van 275 bezoekers.
- De uitdrukking 'belang nemen in' betekent hier: een gevoelsaandoening ondergaan.
- Diezelfde gevoeligheid toont ook het publiek bij de Nederlandstalige opvoeringen van *Monzongo* in Rotterdam. Over die reacties Jan Verveer en Pieter Elzemanns in: *Dichtoeffeningen van het kunstlievende genootschap, onder de zinspreuk: Studium Scientiarum Genitrix I* (Leiden 1776) 214-224.
- Het theater lag buiten de stadspoort, het publiek beheerst het Hoogduits en de toegangsprijs was hoog. De zaal was niet uitverkocht en de opbrengst van fl. 300 betekent dat er bij een bezoekersaantal van 175 mensen al gauw fl. 1,75 per persoon is uitgegeven (omgerekend naar 2018 € 18). De prijzen van de plaatsen varieerden van Hfl. 2,10, voor een plaats op het balkon, tot 60 cent voor een staanplaats.
- De hier genoemde juffrouw Van den Bosch is mogelijk een van de drie dochters van de doopsgezinde predikant Pieter van den Bosch met wie Lublink nauw samenwerkte aan zijn tijdschrift *De Algemeene Oefenschoolen*. Daarnaast was zeer waarschijnlijk Lublinks echtgenote Cornelia Rijdenius aanwezig, net als de vrouw van Schultens, Catharina Elisabeth de Sitter.
- Wie in deze kleine kring aanwezig waren is onbekend, maar een van de aanwezigen was ongetwijfeld zijn echtgenote Lucretia van Merken die eveneens gevoelige toneelstukken schreef.
- Algemeene Oefenschoolen van Konsten en Weetenschappen*, zesde afd. 12 (Amsterdam 1773) 432. Dezelfde boodschap in: 'Wysgerige beschouwing van den mensch', *De Rhapsodist* 3 (1773) 203-204.
- Cornelius van Engelen schrijft "Men mag de menschen byna beoordeelen uit den trap van ontroering, die zy onder een goed Tooneelstuk ondervinden." in 'Eene wysgerige verhandeling over den schouwburg in 't algemeen', *Spectatoriaale Schouwburg* 1 (1775) 47. Over de betekenis van menslievende emoties voor de samenleving: M. Nussbaum, *Politieke emoties. Waarom een rechtvaardige samenleving niet zonder liefde kan* (Amsterdam 2014) 30.
- H.C. Cras "tot onderzoek wat eigenlijk het zedelijk gevoel is" in *Algemeen Magazijn* 3 (1788) 523.
- Nederlandse treurspeldichters deden in het algemeen hun best maatschappelijk controversiële thema's buiten de schouwburg te houden. Zie daarvoor A. de Haas, 'Vrijheid, geloof en liefde. Nederlandse treurspeldichters en Voltaire', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 25:1 (2002) 153-164.
- Citaat uit de inleiding van de *Spectatoriaale Schouwburg* 1 (1775) 66. Die opmerking wordt met instemming besproken in *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1775) 470.

Drs. C.H.H. de Vries (1954) is docent Nederlands en schrijft een dissertatie over gevoelscultuur en maatschappelijke veranderingen in de achttiende eeuw in Nederland.

Contact: cor.devries@stizzo.nl

Genderview Tine van Osselaer

'Emoties en het lichaam zijn volledig cultuur afhankelijk'

Tine van Osselaer is onderzoeksprofessor in de geschiedenis van spiritualiteit, devotie en mystiek aan het Ruusbroecgenootschap (Universiteit Antwerpen). Ze studeerde filologie en geschiedenis aan de Universiteit Gent en promoveerde aan de Katholieke Universiteit Leuven binnen de religie- en gendergeschiedenis. Ze vervolgde haar traject met een onderzoek naar devotie, gender en emotie en diende een aanvraag in voor een ERC-project. Haar liefde voor haar onderzoek is sprekend. "Toen ik begon aan de projectaanvraag, besepte ik hoe minimaal de slaagkansen waren. Ik dacht: 'Ik schrijf een project uit dat ik zou willen uitvoeren als ik eens mocht dromen.'" En dat lukte: haar project 'Between saints and celebrities. The devotion and promotion of stigmatics in Europe, 1800-1950' werd gehonoreerd met een ERC Starting Grant. Ze stelde een internationaal team samen en kreeg een aanstelling bij het Ruusbroecgenootschap. "Ik ben zo blij dat ik mijn passie ben gevolgd. Ik raad iedereen aan te durven dromen!"

/ Laura Nys /

Kan je iets meer vertellen over jouw onderzoek naar gestigmatiseerden?

Gestigmatiseerden zijn mensen die de wonden van Christus dragen. Ons project inventariseert en bestudeert hoe honderden gestigmatiseerden een object van devotie en promotie werden in Europa tussen 1800 en 1950. De gestigmatiseerden vertonen een grote diversiteit: sommigen waren charismatische leidersfiguren, anderen waren eerder een stil canvas waarop ideeën werden geprojecteerd. De meeste bestaande onderzoeken richten zich op het medische of het religieuze aspect van deze cases, de debatten tussen medische en theologische experts. Wij interesseren ons voor een ander aspect: de populaire perceptie van gestigmatiseerden. Sommigen van deze gestigmatiseerden groeiden uit tot 'levende heiligen' binnen hun gemeenschap of kregen een symbolische rol in politieke en religieuze campagnes. Ons bottom-up perspectief benadert hen als 'celebrities' die werden ingezet in de constructie van religieuze identiteiten.

Binnen gender- en religiestudies is men er lang van uitgegaan dat religie in de negentiende eeuw een proces van 'feminisering' onderging (de zogeheten 'feminiserings-

these'). In jouw onderzoek spreek je liever over 'differentiatie' dan feminisering of masculinisering. Wat bedoel je daarmee?

De feminiseringstheorie veronderstelde een 'feminisering' van het negentiende-eeuwse christendom op verschillende vlakken: op kwantitatief vlak zou er een toename zijn geweest van vrouwelijke participanten aan religieuze rites en in lekenorganisaties. Daarnaast zag je ook dat de invulling van vroomheid veranderde. Vroomheid werd steeds meer gelinkt aan emotie en sentimentaliteit – wat men beschouwde als typisch 'vrouwelijke' waarden. Tot slot sprak de feminiseringstheorie ook van een 'discursieve' feminisering: er ontstond een sentimentele tegencultuur waarin christelijk geloof steeds meer 'feminiseerde'. Het werd meer geassocieerd met 'vrouwelijkheid' en domesticiteit: vroomheid werd iets 'vrouwelijks', een 'goede' vrouw hoorde vroom te zijn. Feminisering was dus een heel specifieke term die gebruikt werd in het toenmalige discours. Je krijgt dan één welbepaalde invulling van wat feminien en masculien is. 'Feminien' werd gereduceerd tot sentimentaliteit en emotionaliteit. Masculinisering stond dan voor martialisering en militarisering; een héél specifiek manbeeld dus. Maar als je die termen zo gaat gebrui- >>

Tine Van Osselaer



ken, ga je ergens ook uit van een soort ‘essentie’ van de vrouw of de man. Die termen zijn op hun beurt overgenomen in de historiografie, waardoor stereotiepe beelden worden gereproduceerd. Voor mij voelde dat fout aan. Er werd niet stilgestaan bij de essentialiserende noties van feminisering of masculinisering; de verscheidenheid aan man- en vrouwbeelden werd niet in rekening gebracht. Ik spreek dus over differentiatie om die essentialisering tegen te gaan. Anders ga je het heel sterk koppelen aan hoe mannen en vrouwen zijn of hóren te zijn, en niet anders kunnen zijn.

Voor tijdgenoten stond feminisering bovendien gelijk aan de idee dat vrouwen de belangrijkste vertegenwoordigsters werden van religie. Voor de kerkelijke autoriteiten en geëngageerde mannelijke leken was dit een doembeeld: religie kwam in handen van de zwakkeren. Het leidde tot een vrij negatief discours; een soort narratief dat stelde dat de Kerk de mannen ‘kwijt’ was. Er werden extra inspanningen geleverd om het ‘sterke’ geslacht – in se diegenen met politieke macht – betrokken te houden. In de historiografie is men er lange tijd vanuit gegaan dat dit nieuw was voor de negentiende eeuw, maar eigenlijk was die vrouwelijke aanwezigheid in de Kerk ook al in vroegere periodes zichtbaar. Alleen werd het toen niet zo geïdealiseerd door tijdgenoten. Het feit dat het aan het einde van de negentiende eeuw wel als een probleem werd gezien is voor België waarschijnlijk te koppelen aan de uitbreiding van het mannelijk stemrecht. De religieuze betrokkenheid van alle mannelijke leken én hun politieke stem werd toen relevant. De veronderstelde ‘feminisering’ is eigenlijk vooral in Frankrijk te zien. Maar zoals wel vaker gebeurt met theses, is de feminiseringstheze gewoon gereproduceerd in een andere context, en dat werkt niet zomaar.

Zijn zulke ‘grote theses’ zoals de feminiseringstheze dan wel nuttig?

Op zich zijn zulke theses nuttig omdat ze een heel goed startpunt geven voor een onderzoek. Maar het is belangrijk om kritisch te blijven; de these mag niet dwingend worden. En dat was een beetje het probleem van de feminiseringstheze: men ging er bijna een invuloefening van maken. En dan moet je het durven zeggen als de dingen er niet in passen.

In een artikel in 2014 schreef je samen met Josephine Hoegaerts over emoties en sociale categorieën zoals gender of leeftijd dat “de beleving en veruiterlijking van emoties niet los kan worden gezien van de (soms subtiele) machtsrelaties binnen elke categorie”.¹

Daarin hadden we het over de manieren waarop bepaalde emoties aan bepaalde lichamen en aan bepaalde categorieën van mensen gekoppeld worden. Zo zouden vrouwen emotioneler zijn, mannen zouden rationeler zijn. Maar als je zulke stereotiepe emoties koppelt aan bepaalde lichamen, betekent dit dat deze niet meer veranderlijk zijn. De idee van welke soort mensen wat voor soort emoties kunnen voelen, wordt een vaststaand idee. Het zit ingebakken in een ideaal scenario, en dat scenario bepaalt wat je als mens zou moeten kunnen. Als je bijvoorbeeld huilt als vrouw, wordt dit geïnterpreteerd als: “tsja ze kan niet beter; ze is een vrouw”. Bij elke emotionele uiting gaat men dan denken: dit is eigen aan deze



Afbeeldingen van Sint-Rita in het Museum voor Volksdevotie (Miskom, België)

groep mensen. Denk bijvoorbeeld ook aan de toeschrijving van agressiviteit binnen het raciale denken. Het bestendigt de hiërarchie in de samenleving.

Speelt dat vandaag de dag nog mee?

Ja, zeker! En dat zie je zeker bij vrouwelijke politici. Wat ze ook doen: ze worden afgetoetst op die emoties. Huilen ze, dan zijn ze zwak. Huilen ze niet, dan zijn ze niet vrouwelijk genoeg. Dat zal ook niet meteen veranderen, maar het kán wel veranderen. En dit is ook de grote meerwaarde van de geschiedenis van emoties: ze maakt je er alert op dat het gaat om culturele constructies. Geschiedenis van emoties kan mensen daarop wijzen, en móet mensen daarop wijzen, want het is nu eenmaal moeilijk om los te breken van zulke opvattingen. Experts hebben daar zeker een rol in te spelen, al is het maar door de stereotypen gewoon eens zichtbaar te maken. Vaak zijn mensen zich er niet bewust van en volstaat het om hen erop te wijzen.

Moeten historici van emotie zich meer mengen in publieke debatten?

Ik heb dit nog niet gedaan, maar ik vind het wel belangrijk. Ik heb altijd die typische schroom gehad; het gevoel dat ik er te weinig van wist om me te mengen in het publieke debat. In mijn onmiddellijke omgeving doe ik dat wel, en iedereen in mijn omgeving wéét inmiddels dat ik daarmee bezig ben (lacht). Maar je moet tenslotte ergens klein beginnen. Ik heb wel eens een reviewartikel geschreven over het laatste boek van Thomas Dixon², en dat werd nadien opgepikt door het nieuwsmagazine *Knack* in een lijst citaten. Het ging dan zelfs niet om mijn eigen uitspraken, maar om die van Thomas Dixon, over vrouwelijke politici en emoties. Dus er is wel degelijk interesse voor dergelijke thema's.

Je project verzorgt ook een blog: *Stigmatics*. Vind je wetenschapscommunicatie naar een niet-academisch publiek belangrijk?

Ik vind communicatie met een breder publiek heel belangrijk! Met ons onderzoeksproject zetten we daar heel hard op in. De blog en onze twitteraccount *@stigmaticsEU* zijn een leuke manier om ons onderzoek naar een breder publiek te vertalen. Elk teamlid heeft een andere stijl voor de blogberichten. Dat maakt het ook heel fijn. Ik was het zelf niet gewend om blogteksten te schrijven, dus het was een grote stap voor mij. Maar ik vind mijn onderzoek erg *leuk* en ik communiceer er dan ook heel graag over! Om een jonger publiek te bereiken hebben we bijvoorbeeld het gezelschapsspel 'De race naar het Vaticaan' gemaakt. Je start als 'gewone' gestigmatiseerde, en moet dan een parcours afleggen naar de Hemelpoort om het uiteindelijk tot heilige te schoppen. Maar onderweg kan je ook in de gevangenis en in het gesticht terecht komen. Voor de kinderen is het wat frustrerend als ze te lang in de gevangenis blijven hangen, maar ze hebben ook heel snel door wat je ze probeert te vertellen over het parcours dat zo'n gestigmatiseerde kan afleggen in de religieuze gemeenschap. Terwijl het toch gaat om niet-evidente termen als 'heiligen', 'Vaticaan' en 'aureool'. We vergeleken de heiligen met superhelden die de kinderen kennen. En op zich werkte dat heel goed: voor ons was het een toffe oefening om ons onderzoek naar een jong publiek te brengen, en zij vonden het leuk om te spelen. We gaan we het nog eens opnieuw doen op 25 november 2018; de Dag van de wetenschap. En voor ons is het ook fijn om het spel af en toe te spelen. (lacht)

In het buitenland bestaan specifieke onderzoekscentra voor de geschiedenis van emoties. Zijn aparte onderzoekscentra voor de geschiedenis van emoties een streefdoel, of moet het onderzoek naar emoties eerder 'gemainstreamd' worden in ander onderzoek zoals Barbara Rosenwein bepleit?

Tijdens mijn onderzoeksverblijf aan het Max Planck Instituut (*Onderzoekscentrum voor de geschiedenis van emoties in Berlijn, mvdr*) heb ik heel veel geleerd. De reden dat ik naar Berlijn ben gegaan, was ook net omdat ik hier niemand vond die met hetzelfde bezig was als ik. In Berlijn werkte bijvoorbeeld Monique Scheer, die ook onderzoek deed naar Mariaverschijningen. Het was fijn om daar niet steeds te moeten uitleggen waar mijn onderzoek over ging. Berlijn is zo'n rijke omgeving! Ze communiceren hun bevindingen ook voortdurend en brengen die binnen in het onderwijs. Zulke centra verhogen het niveau van de discussies, en verhogen ook de zichtbaarheid van de geschiedenis van emoties. Anderzijds zou in een ideaal scenario de geschiedenis van emoties gewoon geïntegreerd moeten worden in de andere velden. Je zou dan nog wel experts hebben natuurlijk, maar geschiede-

nis van emoties zou zich dan niet beperken tot een 'extra' hoofdstukje, zoals gender vroeger slechts een extra hoofdstukje was. Je kan het dan gewoon meenemen in elke analyse.

Door mijn werk in Berlijn ben ik er nog meer van overtuigd geraakt, dat een clustering van experts een erg productieve context biedt voor het onderzoek. Het was voor mij een doelbewuste keuze om de teamleden die ik aanstelde voor het ERC-project allemaal hierheen te halen, en hen niet in hun eigen land te laten werken. Ik wilde discussies over het onderzoek op dagelijkse basis, voor mij is dat de meest productieve context. En als je de thema's goed genoeg afbakent, dan hoeft er helemaal geen probleem van concurrentie te zijn. Bij ons is er bijvoorbeeld een geografische verdeling, waarbij elke onderzoeker op een andere nationale context werkt. Het is onmogelijk voor één iemand om de hele Europese context goed te kennen. Maar als iedereen focust op één regio, kan je die kleine nuances aanbrengen die je anders niet gezien zou hebben. Je weet ook alleen wat je ziet door jouw eigen bril, je eigen manier van om te gaan met de archieven. Door teamwerk vermijd je dat je historische trends die je waarneemt in één land zomaar gaat veralgemenen. Je wordt bijgesteld door je collega's, waardoor je verplicht wordt om specifiek te zijn en je voortdurend af te vragen: *hoe komt dit?!* En dat is goed! Ik denk dat mensen meer ervaring zouden moeten hebben met hoe leuk het is om als team te werken, en dan zouden ze er ook de meerwaarde van inzien.

Teamwerk zou ook meer moeten meetellen in de quotering die je krijgt in bijvoorbeeld het FWO (*Fonds Wetenschappelijk Onderzoek*). Men gaat er nu vanuit dat competitiviteit en concurrentie goed zijn voor de wetenschap. Samenwerking telt nu niet hard mee in de quotering, terwijl het zo goed is voor de academische context. Als team heb je een gemeenschappelijk doel waar je naartoe werkt: een onderzoek, of soms een gezamenlijke publicatie. Dat creëert colle- >>

Het gezelschapsspel 'De race naar het Vaticaan': een leuke manier om onderzoek naar een breder publiek te vertalen



Bron: <https://stigmatics.wordpress.com>

gialiteit. Het zorgt er ook voor dat je het niveau verhoogt, want de interessantste opmerkingen over je onderzoek krijg je tenslotte ofwel van mensen die er volledig buitenstaan, ofwel van mensen die heel goed op de hoogte zijn. Maar dat kan je alleen maar krijgen als zulke discussies en samenwerking standaard worden ingebouwd.

Welke onderzoek(st)ers hebben jou geïnspireerd?

Als persoon William Christian. De eerste keer dat ik hem ontmoette heb ik hem gezegd: “Ik ben een grote fan!” (lacht). Hij heeft echt een soort intellectuele gulheid en dat is heel tof. Hij heeft thuis een uitgebreide collectie van devotio-nale prenten, waarover we toen ook gepraat hebben. Twee weken na ons gesprek kreeg ik plots envelopjes in mijn post-bus met prentjes van de Mariaverschijningen waarover ik werkte, uit zijn persoonlijke collectie! Hij is als een wijze die overzicht heeft over het veld en die zijn kennis graag deelt. Als hij commentaar geeft, is hij zeer kritisch, maar alleen omdat hij het beste met je voorheeft. Hij is nooit arrogant of hautain geworden, en hij is nog altijd gefascineerd door wat hij doet. Dat soort mensen zijn voor mij echte voorbeelden. Ook al hebben ze zoveel boeken gepubliceerd en staan ze zo hoog aangeschreven, het zijn nog altijd gewoon de nieuwsgierige onderzoekers die iets zien en zich afvragen: ‘Wat is dát?!’ Het is het ideaalbeeld dat ik heb van de onderzoekster die ik zou willen zijn.

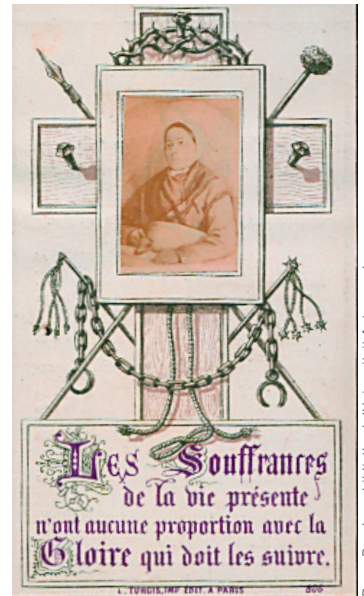
Er zijn nog meer mensen zoals hij. Mary Heimann bijvoorbeeld. Ik zat een keertje met haar in hetzelfde panel op een conferentie. Zij werkte over een gestigmatiseerde in Engeland, en ik over Mariaverschijningen in België. We presenteerden in de ochtendsessie en er zat nauwelijks iemand in het publiek. Dat scheidt een band! Haar onderzoek sloot nauw aan bij het mijne. Als je over dat soort thema’s werkt, is het heel fijn om niet te moeten verantwoorden waarom je daar überhaupt onderzoek naar doet, waarom het zinvol is.

Contact met zulke mensen kan je opkikkeren als het tegenslaait want het is uiteindelijk een harde en competitieve wereld. Dat soort mensen moeten we koesteren; mensen die niet bang zijn om informatie te delen. We kijken ook voor elkaar uit in de archieven: als ik iets vind dat voor een collega interessant kan zijn, stuur ik het naar die persoon door. Ik probeer in ons team ook zo’n bubbel te creëren waarin het veilig is om informatie te delen. Maar vaak hoor je ook: “Zeg niets te veel, want de ander gaat ermee lopen!” Dat is ziek. Het systeem erodeert zichzelf, en je ziet dat mensen gaan kiezen voor veilige thema’s, omdat ze weten dat ze daarvoor financiering gaan krijgen.

Moet je opboksen tegen vooroordelen als je werkt rond thema’s als gestigmatiseerden of Mariaverschijningen?

Nu ik mijn Europees project heb, is het beter. Maar in de beginjaren was het echt niet gemakkelijk. Er waren bijvoorbeeld particuliere archieven die geen toegang wilden geven omdat ik werkte over gender. Het idee was dan: “tsja, een jonge vrouw die onderzoek doet naar katholicisme en gender...” Dan kreeg ik wel eens te horen “Ja maar... wij zijn altijd goed geweest voor de vrouw!” Bij de Mariaverschijningen was er dan de typisch neerbuigende reactie die dit

Devotieprentje van Louise Lateau (1850-1883). “Les souffrances de la vie présente n’ont aucune proportion avec la gloire qui doit les suivre”



Bron: Ruusbroecbibliotheek (Universiteit Antwerpen)

soort onderzoek niet serieus nam. Nu we ons Europees project hebben en in een team werken, wordt het beter aanvaard en durven mensen ook te zeggen dat ze het tof vinden dat we daar onderzoek naar doen. Maar ik krijg soms nog negatieve reacties, dat zal er niet onmiddellijk uitgaan. Dan merk je dat er nog veel opvattingen zijn over wat religiegeschiedenis zou moeten zijn, en dat is nog altijd een strijd die je moet voeren. En ik werk dan nog over (*telt op haar vingers*) *gender, emoties, pijn* met een focus op *Mariaverschijningen* en gestigmatiseerden (lacht), dus ik weet dat ik het mezelf niet makkelijk heb gemaakt.

Maar anderzijds worden dat soort thema’s in de religieuze devotio-nale cultuur haast exotisch, omdat die thema’s voor onze generatie zo onbekend zijn geworden. Dat maakt het ook aantrekkelijk voor studenten. Fenomenen als Mariaverschijningen zijn fascinerend voor de studenten net omdat ze zo bevremdend zijn geworden. Het zijn thema’s die misschien ook juist makkelijker te bestuderen zijn voor deze generatie. Studenten hebben een open blik en staan stil bij dingen waar ik niet meer bij stilsta. Als zij mij dan op iets wijzen, denk ik: “Hm, dat is wel een beetje vreemd, inderdaad”. Op zich is dat dus een hele goede wisselwerking: zij kunnen vragen stellen, en ik leer heel veel van hun vragen.

Een steeds weerkerend debat is de vraag in welke mate emoties biologisch en universeel, dan wel sociaal geconstrueerd en veranderlijk zijn in tijd en ruimte. Hoe verhoud jij je tot dit debat?

Ik zit echt aan het uiterste einde van het spectrum: voor mij zijn emoties en het lichaam volledig cultureel afhankelijk. De manier waarop we ons voelen, de manier waarop we ons lichaam voelen, de emoties die we herkennen: het is allemaal cultureel aangeleerd. Zelfs wanneer we denken dat het natuurlijk is, is het op een bepaald moment geïncorporeerd. Ik geloof dan ook niet in de basisemoties (*theorie die uitgaat van het bestaan van een aantal emoties die universeel zijn, nvdj*).

Voor historici vormt presentisme een groot vraagstuk; het projecteren van hedendaagse concepten op het verleden. Hoe ga je daarmee om voor het historisch onderzoek naar emoties?

Barbara Rosenwein suggereert om te beginnen met het in kaart brengen van de termen die je tegenkomt in de bronnen. Dat is volgens mij ook de veiligste strategie. Je moet ook voldoende achtergrondcontext hebben. Momenteel werk ik veel over pijn, maar pijn in de middeleeuwen is iets anders dan pijn in de negentiende of twintigste eeuw! Het gaat om een tijdperk waarin pijn al veel beter te controleren was, denk maar aan de ontwikkelingen in de anesthesie. Hetzelfde geldt voor sympathie: de invulling daarvan is anders. Het is moeilijk, want het is heel verleidelijk om te denken bij een (emotie)woord dat je tegenkomt in de bronnen: “aha dit is hetzelfde!” Terwijl dat woord in die periode niet noodzakelijk hetzelfde betekent als nu. Maar dat is eigenlijk ook het leuke. Met het Europees project dat we nu hebben, zie je eigenlijk al die verschillende contexten, en dat maakt je altijd alert: het is niet omdat we dit woord *hier* tegenkomen, dat het ook *hetzelfde* betekent. Wat ik meestal probeer te doen in mijn bronnen, is het groter geheel samenbrengen, en hopen dat ik ergens een definitie of commentaren van tijdgenoten vind, om te kunnen afleiden wat zij eronder verstonden. Maar het blijft op zich gevaarlijk, en ik denk dat dat presentisme nooit helemaal is uit te schakelen.

Uit het onderzoek van Thomas Dixon blijkt dat ook het hele idee van een ‘emotie’ zelf en wat al dan niet daaronder valt, veranderlijk is doorheen de tijd.³ Hoe ga je daarmee om in je onderzoek?

Voor mij staat dat niet zo hoog op de agenda, want veel mensen die ik bestudeer, zijn geen theoretici. Het zijn eigenlijk gewone mensen die in hun pen kruipen, en het de moeite waard vinden om te zeggen hoe ze zich voelen bij het zien van een gestigmatiseerde, en die het ook belangrijk genoeg vinden om dat te koppelen aan emoties. Voor hen is die emotionele draagkracht of emotionele ondertoon een strategie om iemand te overtuigen van de echtheid van wat ze gezien hebben. De tegenstelling ratio/emotie zie je wel in de bronnen. Een gewone gelovige zal bijvoorbeeld naar een gestigmatiseerde kijken als een semi-heilige. Een medicus die commentaar heeft op een gestigmatiseerde gaat zo iemand eerder beschouwen als een geesteszieke, *Nervenranke* of een hyperemotioneel persoon. Maar geen van beide gaat een reflecterende nota toevoegen over wat een emotie is.

In je onderzoek spelen visuele bronnen een grote rol. Worden afbeeldingen nog onderbenut als bron in de geschiedschrijving?

Met de combinatie van visuele en tekstuele bronnen valt echt veel te doen. Niet enkel visuele, maar ook materiële bronnen kunnen trouwens veel bijbrengen. Onlangs verscheen het boek *Feeling things*.⁴ Het gaat over de manier waarop bepaalde objecten worden gekoppeld aan bepaalde emoties, hoe mensen emoties investeren in objecten of hoe emoties worden geuit door objecten. Sommige objecten kunnen in de loop van hun bestaan andere emoties opwekken. Het is een

heel leuk boek, en ik denk dat het veel nieuwe inzichten kan geven. Ook voor mijn onderzoek is het interessant. Om de herinnering aan overleden gestigmatiseerden levend te houden, houden mensen soms relikwieën bij. Op een gegeven moment heb ik een catalogus gevonden van een museumje over een gestigmatiseerde aan het einde van de negentiende eeuw. Voor elk object staat er een korte levensbeschrijving in, hoe het is overgedragen binnen de familie en wat het betekende. Dat is fantastisch. Aan sommige beeldjes zie je goed dat die zijn aangeraakt, je ziet de fysieke sporen van hoe mensen daarmee zijn omgegaan. En naast die materiële bron heb je door de catalogus ook de beschouwing daarrond. Dan heb je echt de combinatie van tekstuele en materiële bronnen, dat is ideaal.

Waar liggen voor jou de grote uitdagingen voor de geschiedenis van emoties?

Ten eerste denk ik dat we veel meer kunnen inzetten op het materiële. Ik wil onze tekstuele bronnen zeker niet minimaliseren – ik ben zelf tenslotte opgeleid als filologe! –, maar het is ook gewoon fijn om te weten dat er zoveel nieuwe bronnen zijn die we nog niet hebben aangeboord. In religiegeschiedenis zijn de eerste aanzetten voor het gebruik van visuele en materiële bronnen eigenlijk al gegeven in de jaren zeventig en tachtig. Maar de interesse is dan jarenlang blijven stilliggen. Hopelijk komt daar nu verandering in.

Ten tweede denk ik dat de grote uitdaging van de geschiedenis van emoties erin bestaat dat het geen niche blijft; dat mensen die er minder vertrouwd mee zijn het niet beschouwen als *Spielerei*, maar dat ze er echt iets aan hebben. Daarvoor moet de geschiedenis van emoties wel geïntegreerd worden in het grotere veld, zodat mensen het kunnen tegenkomen in publicaties waarin ze het niet zouden verwachten en er interesse in krijgen. Als het te specifiek blijft, wordt het toch niet gelezen. Om terug te komen op de eerdere vraag over aparte onderzoekscentra, je hebt echt de twee nodig: er moet gespecialiseerde expertise worden opgebouwd binnen het eigen veld, maar je moet het ook kunnen binnenbrengen in andere velden. En die integratie is nog een uitdaging. ///

Noten:

- 1 J. Hoegaerts en T. Van Osselaer, 'De lichamelijke van emoties. Een introductie', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 4 (2012) 452-465.
- 2 T. Dixon, *Weeping Britannia: Portrait of a Nation in Tears* (Oxford 2015).
- 3 T. Dixon, *From passions to emotions: the creation of a secular psychological category* (Cambridge 2003).
- 4 S. Downes, S. Holloway, S. Randles (red.), *Feeling Things: Objects and Emotions through History* (Oxford 2018).

Laura Nys werkt als doctoraatsstudente aan de Universiteit Gent en de Vrije Universiteit Brussel. Haar onderzoek richt zich op de rol van emoties in Belgische heropvoedingsinstellingen voor delinquente jongeren (1890-1965). Het onderzoek wordt gefinancierd door het FWO.

Contact: Laura.Nys@UGent.be

Liefdesverdriet in de hoofse chansons van vrouwelijke troubadours in de twaalfde en dertiende eeuw in het Zuiden van Frankrijk

‘Gejammer en geweene nemen bezit van mij’

Hoewel er de laatste decennia talloze studies over emoties in de Middeleeuwen verschenen zijn, is het aandeel specifiek op vrouwen gerichte studies vooralsnog beperkt gebleven.¹ De *trobairitz* lichten in hun hoofse chansons een tipje van de sluier op. In niet mis te verstane bewoordingen geven zij vorm aan hun grenzeloze verlangen naar hun geliefde, hun intense smart als zij hem dreigen te verliezen of hun bittere verwijten als hij hun liefde niet beantwoordt. Net als bij hun mannelijke collega's de *trobadors* is het 'lijden om de geliefde' een onvervreemdbaar element van hun liederen, maar de manier waarop zij er uiting aan geven, laat andere patronen zien.²

/ Hannie van Horen-Verhoosel /

Hoofse cultuur en hoofse lyriek

Slechts weinig mensen weten dat in de twaalfde en dertiende eeuw in grote delen van Zuid-Frankrijk een groep adellijke vrouwen zich actief bezighield met het schrijven van hoofse lyriek. Zij staan bekend onder de naam 'trobairitz'³, de vrouwelijke tegenhangers van de veel bekendere 'troubadors', de dichters die de hoofse liefde bezongen in lyrische chansons.

In 1976 werd het werk van de trobairitz na bijna een eeuw stilzwijgen opnieuw gepubliceerd door Meg Bogin in *The Women Troubadours*.⁴ De tijd was er kennelijk rijp voor, want in de decennia daarna volgde een hele reeks publicaties; desondanks bleef hun bekendheid beperkt tot een kleine groep geïnteresseerden.

Van deze vrouwelijke auteurs zijn een dertigtal namen overgeleverd. De bekendste zijn: de Comtessa de Dia, Casteloza, Azalaïs de Porcairagues, Maria de Ventadorn, de Comtessa de Proença/Garsenda de Forcalquier, Clara d'Anduza, Alamanda d'Estaing en Azalaïs d'Altier. Hun namen worden vermeld in de handschriften, soms in het register als zelfstandig dichter, soms als deelnemster aan een dialooggedicht met een bekende troubadour. Naar alle waarschijnlijkheid waren zij op de hoogte van elkaars bestaan en kenden zij (deels) elkaars werk, maar of zij elkaar ooit ontmoet hebben, blijft in het ongewisse. De trobairitz behoorden zonder uitzondering tot de hoogste standen, zij waren 'domnas', de echtgenotes van de hoge heren aan de Franse hoven, waar vanaf de elfde eeuw de hoofse cultuur tot ontwikkeling was gekomen. Als domna konden



Bront: Jean-Claude Marol, *Paroles de Troubadours*, Paris 1998.

La Comtessa de Dia, chansonnier uit de dertiende eeuw

de trobairitz niet alleen een belangrijke rol spelen in het politieke, sociale en culturele leven van de hoofse samenleving, maar ook zelfstandig als dichter optreden. Het was een uniek moment, want het verschijnsel deed zich uitsluitend in de twaalfde en dertiende eeuw voor en uitsluitend in het zuiden van Frankrijk in een regio die nu bekend staat als Occitanië. Het daar geldende erfrecht was op dat moment gunstig voor vrouwen, omdat zij -weliswaar onder bepaalde omstandigheden- land konden erven en als rijke erfdochter een machtige positie binnen het huwelijk claimen. De opkomst van het recht van primogenituur maakte een einde aan de bevoorrechte positie van deze vrouwen, zij verloren behalve hun land ook veel macht en aanzien en hun rol in het sociaal-culturele hofleven raakte in de loop van de dertiende eeuw uitgespeeld. Dit alles betekende ook het einde van het optreden van de trobairitz.⁵

Als dochters uit de adellijke kringen hadden de trobairitz een uitstekende opvoeding genoten, zij konden lezen en schrijven, meestal ook een instrument bespelen en zij waren getraind in de omgang met hoge gasten, waartoe naast musiceren, dansen en spelen ook het praktiseren van de dichtkunst behoorde.⁶ Dat de trobairitz in deze kunst net zo bedreven waren als hun mannelijke collega's en dat zij net zo hoog gewaardeerd werden, blijkt wel uit de gezamenlijke

overlevering van hun teksten: in de verzamelhandschriften worden de liederen van de *trobairitz* en de *troubadours* op precies dezelfde wijze naast elkaar gepresenteerd.

Net als hun mannelijke collega's schreven de *trobairitz* hoofse chansons (*canso*), het belangrijkste genre binnen de hoofse lyriek, maar ze zijn ook vertegenwoordigd in genres als het dialooggedicht (*tenso*) en de klaagzang (*planh*). In een *canso* onderneemt een dichter-minnaar een 'queeste', een zoektocht naar de geliefde, waarin hij zijn uitverkoren vrouw het hof maakt volgens een vaststaand protocol, terwijl zij op haar beurt verondersteld wordt de minnaar ook volgens een vast protocol al of niet te accepteren. De rollen van man en vrouw zijn gefixeerd: de dichter-minnaar wordt sprekend en handelend, dus *actief* opgevoerd, terwijl de *domna* *passief* blijft en nooit spreekt.

Wanneer een *trobairitz* in een hoofse gedicht de rol van minnares op zich wil nemen, zal zij deze poëtische code moeten omdraaien: zijzelf wordt de actieve, sprekende ik-figuur, die haar geliefde, de *amic*, het hof maakt. Deze omkering doet zich alleen voor in de *canso* (en in de enige – sterk aan de *canso* verwante – *planh* die van de hand van een vrouw bekend is). In de *tenso* ligt dat anders: de *trobairitz* treedt weliswaar sprekend op, maar zij behoudt haar positie van *domna* als geliefde van de dichter-minnaar. Wat de omkering precies inhoudt in de hoofse constellatie, blijkt veel meer te zijn dan een eenvoudig wisselen van plaats.

Om te beginnen is de gender van de *domna* niet eenduidig. Zij verenigt in zich elementen van de hooggeplaatste vrouw, de aanbeden geliefde én van de feodale heer. Dit laatste lijkt misschien ongerijmd, maar het protocol van de hoofse liefde is vormgegeven volgens het feodale model van de leenman die zijn heer om gunsten of bescherming vraagt. De dichter-minnaar stelt zich op als leenman, als onderdanige dienaar, hij noemt de aanbeden vrouw zelfs *midons*, wat 'meus dominus' (mijn heer) betekent. Met *mains jointas* (gevouwen handen) smeekt hij op zijn knieën om de gunsten van zijn vrouw.

Wat zijn nu de consequenties van de omkering van de poëtische code voor de *trobairitz*? Wordt zij de 'leenman', de onderdanige dienaar, of blijft zij zich opstellen als de *domna*, die zij in feite is? Of gebeurt er iets anders, is zij in de woorden van Kittyte Delle Robbins een "new androgynous creation which incorporates many elements of both, or a character who rejects the traditions and/or remolds them to suit herself in shapes no man foresaw?"⁷ Het moge duidelijk zijn dat dit probleem voor de sprekende en handelende ik-figuur groter is dan voor de zwijgende *amic*, hoewel ook zijn gender ambigu is en karakteristieken van de *domna* en van de dichter/minnaar in zich herbergt.

Het hoofse vocabulaire

Om een goed begrip te krijgen van de genderimplicaties van de omkering van de hoofse code voor de *domna* en de *amic* moeten we kijken naar de status en het functioneren van het hoofse vocabulaire. Hoofse lyriek is in eerste instantie formele poëzie, vormgegeven volgens vaste patronen en in vaste bewoordingen. Ook wat stijl, thema's en motieven betreft zijn de hoofse dichters gebonden aan strikte conventies. Het

gaat niet om het creëren van iets nieuws, maar om het herscheppen van bestaand materiaal tot een ingenieus en verfijnd gedicht. De rol van het hoofse vocabulaire, dat gebaseerd is op de mannelijke poëtische code, is in dit verband cruciaal. Hierin zijn de belangrijkste begrippen en waarden van de hoofse lyriek samengevat in een beperkte verzameling stereotiepe termen en uitdrukkingen, ook wel *clichés dynamiques* genoemd.⁸ Omdat dit hechte systeem van waarden, betekenissen en symbolen gedeeld wordt door allen die er actief of passief bij betrokken zijn, biedt het de dichter een middel tot effectieve communicatie op semantisch en emo-

Azalaïs de Porçairagues, chansonnier uit de dertiende eeuw



Bron: Bibliothèque Nationale de France, MS cod. fr. 12473.

tioneel niveau. De draagwijdte van de hoofse terminologie is waarschijnlijk veel uitgebreider geweest dan wij nu kunnen bevatten, omdat de toenmalige ideeën, idealen en referentiekaders niet meer de onze zijn.

Hoofse termen hebben verschillende betekenislagen, afhankelijk van de context. Een woord als *demandar* kan gewoon 'vragen' betekenen, maar in de hoofse context betekent het vaak 'vragen om de liefde van de *domna*'. Bovendien worden personages, emoties, handelingen en gebeurtenissen altijd in dezelfde stereotiepe bewoordingen beschreven. Zo bezit de *domna* altijd schoonheid (*beltatz*) en waardigheid (*valensa*), en zij wordt verondersteld haar minnaar een goede ontvangst te geven (*gen acolhir*). Hij dient trouw (*fizel*), nederig (*humil*) en dapper (*ardit*) te zijn. In zijn zoektocht naar de *domna* moet de dichter-minnaar een aantal fasen doorlopen, die door Glynnis Cropp⁹ op systematische wijze geclasificeerd en gedefinieerd zijn. Zij heeft daarbij dertien categorieën onderscheiden, variërend van 'benamingen en eigenschappen van de *domna* en van de dichter-minnaar', 'het hoofse verzoek', 'melancholie en verdriet' (de rijkste categorie), tot 'gunsten en beloningen'.

De vraag is nu hoe binnen de omgekeerde poëtische code van de *trobairitz* de persoonlijke kwaliteiten en eigenschappen, de gevoelens, gedragingen en handelingen van de getransformeerde personages uitgedrukt worden in de formele >>

taal van de hoofse lyriek. Behouden de beoogde liefdesrelaties en de daarbij behorende emoties hetzelfde karakter? Verhuizen de bij een personage behorende vaste sets termen geheel of gedeeltelijk mee tijdens de transformatie, of zijn ze toch meer positie- dan persoonsgebonden? Met andere woorden: hoe andersspecifiek zijn de in de hoofse terminologie uitgedrukte emoties, handelingen en karaktereigenschappen?

Het concept *dolor* in de hoofse lyriek

Een van de belangrijkste elementen van de zoektocht naar de *domna* is het verdriet dat de minnaar ondervindt, als hij afgewezen of genegeerd wordt, of simpelweg te lang moet smachten. Dit verdriet wordt in de hoofse lyriek breed uitgemeten: in totaal beschikt de troubadour over zo'n vijftientig verschillende termen om zijn verdriet uit te drukken. Cropp onderscheidt hierin drie subcategorieën: termen voor fysieke en psychische pijn, termen voor introspectie en termen voor fysieke effecten.

Zowel bij de troubadours als bij de trobairitz telt de categorie 'melancholie en verdriet' het grootste aantal termen, maar de rijkdom van het vocabulaire kan het gebrek aan subtiliteit en psychologische analyse van het verdriet maar gedeeltelijk compenseren. De intensiteit ervan wordt uitgedrukt door een cumulatief proces: het aantal termen, soms stijgend naar een climax, bepaalt de zwaarte van het verdriet. Opeenvolgingen van vier termen zijn gebruikelijk in troubadourlyriek, echter zeldzaam in de gedichten van de trobairitz.

In de mannelijke lyriek behoort de categorie 'melancholie en verdriet' exclusief tot het domein van de dichter-minnaar, terwijl de *domna*, zelf vrij van smart en pijn, er meestal de oorzaak van is. Het smartelijke verlangen naar haar en het cultiveren van het lijden lijken het eigenlijke doel van de troubadour: wat is liefde zonder lijden? Of, zoals Raimon de Miraval het uitdrukt:

*Que val amors, s'om mal no-n trai
Que la jelsi'e-l turmens,
Q'ieu n'aic, e-l angoiss'e-l talens
Mi fant doblamen esgauzir.*

Wat is de betekenis van liefde, als men er niet voor hoeft te lijden?

Want de jaloezie en de kwelling
die ik voel, en de smart en het verlangen
verdubbelen mijn vreugde.

(*Ben sai que per aventura*, 13-16)¹⁰

Feitelijk is deze typisch troubadoureske representatie van gevoelens van verdriet en verlangen de samenvatting van het concept *dolor*.

Hoewel het volledige oeuvre van de trobairitz maar klein is, – een kleine veertig teksten, waarvan zestien van het type *canço* – vinden we in hun gedichten het volledige scala aan termen voor *dolor*. Om een vergelijking te kunnen maken tussen het gebruik van deze termen door de trobairitz en door de troubadours, heb ik een aantal teksten geselecteerd waarin 'melancholie en verdriet' gethematiserd is. Het gaat om een corpus van tweeëntwintig chansons van acht trouba-

dours, en om de zestien trobairitzchansons, van onder andere de Comtesa de Dia, Casteloza, Clara d'Anduza en Azalaïs de Porcairagues. Het aandeel van de categorie *dolor* en de spreiding van de termen over de verschillende subcategorieën is voor de teksten van troubadours en trobairitz vrijwel gelijk. Betekent dit nu ook dat er inhoudelijk weinig verschil is tussen de beide tekstcorpora en dat de minnares uit de trobairitzchansons simpelweg de minnaar uit het troubadourchanson vervangen heeft? Nader onderzoek naar de aard van de liefdesrelatie, de oorzaken en de beleving van het verdriet toont aan dat dit geenszins het geval is.

De hoofse liefdesrelatie en de oorzaken van *dolor*

In de troubadourlyriek kan men grofweg twee soorten liefdesrelaties onderscheiden. In het eerste geval stelt de troubadour zijn geliefde *domna* voor als een realiteit, hij prijst en smeekt haar, hij lijdt om haar en belooft haar eeuwige trouw. Zij kan daar positief of negatief op reageren, hoewel ze nooit sprekend opgevoerd wordt. In het tweede geval is de *domna* een ideaalbeeld, zij is niet echt aanwezig en reageert nooit. Het lijden van de troubadour krijgt hier soms metafysische trekjes en uit zich vooral in het verlangen naar het onbereikbare. In de poëzie van de troubadours zijn beide soorten liefdesrelaties in ongeveer gelijke aantallen aanwezig, in de chansons van de trobairitz gaat het in hoofdzaak om de eerste. Hun *amic* is gemodelleerd naar een bestaand persoon, al is hij meestal fysiek afwezig. De liefdesrelatie wordt als een reële mogelijkheid voorgesteld, maar is wel tot mislukken gedoemd. Alleen Casteloza is in dit opzicht afwijkend: haar *amic* is reëel, maar de relatie lijkt soms alleen in haar verbeelding te kunnen bestaan.

Ook wat de oorzaken van het verdriet betreft zijn er verschillen tussen trobairitz- en troubadourpoëzie. In de meeste gevallen wordt het leed van de minnaar/minnares veroorzaakt door het geliefde object: de *domna* of de *amic*. De gebruikelijke verwijten aan hun adres zijn verwaarlozing of een wrede behandeling, de weigering het aangeboden erbetoon



Ruïne van het chateau de Ventadour (Corrèze) in 2000

Foto: Herman van Horen



Gaucelm Faidit,
Provençaals chansonnier uit de dertiende eeuw

onderscheid tussen 'reële' en 'imaginaire' liefdesrelaties is minder duidelijk. In *Ja de chantar* drijft het besef dat zij ongelukkig in de liefde is, haar permanent tot wanhoop:

*Car on mais chan
E pieitz me vai d'amor,
Que planh e plor
Fan en mi lor estatge.
Want hoe meer ik zing
des te slechter gaat het me in de liefde.
Gejammer en geweent
hebben zich in mij gevestigd.*

(*Ja de chantar non degr'aver talan*, 2-5)¹³

Onzekerheid over de standvastigheid van de *domna*, maar vooral over zichzelf inzake liefdesaffaires vinden we vooral bij de troubadours. Bernart de Ventadorn wordt gekweld door zelfverwijt:

*Orgolhs, Deus vos franha
Cara ploron mei olh
Dreihz es que'm sofranha.
Tots jois, qu'eu eis lo'm tolh.
Hoogmoed, moge God jou breken
want nu wenen mijn ogen.
Het is terecht dat mij alle vreugde ontzegd wordt,
Want ik was het zelf, die haar wegnam.*

(*Lancan vei la folha*, 69-73)¹⁴

De trobairitz zijn wat dit betreft veel zekerder van zichzelf. Zij twifelen niet aan hun eigen standvastigheid, zij laten hun *amic* nooit vallen, wat hij hun ook aandoet. Sterker nog, zij vinden zichzelf betere minnaars dan hun mannelijke collega's. In *A chantar* voegt de Comtessa de Dia haar geliefde toe:

*E platz mi mout quez eu d'amar vos vença.
Het verheugt mij, dat ik jou in minnezaken de baas ben.*

(*A chantar*, 11)¹⁵

Persoonlijk leed of hoofse waarde?

Een ander aspect waarin de poëzie van de trobairitz verschilt van die van de troubadours is de mate waarin verdriet ervaren wordt als een puur persoonlijke aangelegenheid. In veel liederen van mannen wordt *dolor* niet alleen voorgesteld als een persoonlijke ervaring, maar ook als de uitdrukking van een algemeen concept. De troubadour presenteert dit concept vaak in aparte strofen van meer abstracte en algemene aard, maar hij kan zijn *dolor* ook buiten zichzelf plaatsen en toeschrijven aan een ander personage. Aimeric de Peguilhan voert zelfs een kind ten tonele om zijn verdriet te verduidelijken:

*E pueys quant es tornatz en alegrier
Et hom l'estrai so que-1 donet e-l tol,
Et el adoncs plora e fai maior dol
Dos aitans plus que non fetz de premier.
En als men het (kind), dat gelukkig is,
weer afpakt wat men hem gegeven had.
Dan huilt het weer en heeft tweemaal
Zoveel verdriet als de eerste keer.*

(*Si cum l'arbres*, 37-40)¹⁶

>>

te aanvaarden of de duidelijke intentie de minnaar/minnares te lang te laten wachten, soms tot de dood erop volgt. We spreken dan over actief handelen van de geliefde, over *externe* oorzaken voor de liefdespijn. Veel vaker echter zijn de *domna* of de *amic* slechts indirect verantwoordelijk voor het verdriet van de verliefde dichter. Het hopeloze verlangen naar de geliefde, de onmacht de liefde te tonen, de angst voor afwijzing, twijfel aan de goede bedoelingen van de geliefde en het gevoel zelf tekort te schieten, dit alles kan de minnaar/minnares hevige pijn doen lijden. In dit geval spreken we van *interne* oorzaken, omdat dergelijke gevoelens voortkomen uit het eigen gemoed. Bij de mannelijke dichters zijn de interne oorzaken altijd wel aanwezig, ze zijn vaak slachtoffer van hun eigen twijfel en onzekerheid.

Men zou kunnen verwachten dat in liefdesrelaties die als realiteit voorgesteld worden, de externe oorzaken van verdriet de overhand hebben. In de chansons van de trobairitz blijkt dat inderdaad het geval te zijn. In meer dan zeventig procent van de gedichten wordt het leed veroorzaakt door een directe actie van de *amic*. In *A chantar* bijvoorbeeld beklagt de Comtessa de Dia zich over het verraad van haar geliefde:

*Qu'atressi 'm sui enganad'e traia
Want zo ben ik bedrogen en verraden
(A chantar m.er.de so qu.ieu non volria, 6)¹¹*

Ook bij Azalaïs de Porcairagues is er geen twijfel over de oorzaak van haar verdriet, al gaat het hier om het verlies van haar geliefde.

*Celui perdiei qu'a ma vida
E'n serai totz jorns marrida.
Ik heb hem verloren, die mijn leven heeft
en daarover zal ik alle dagen bedroefd zijn.
(Ar em al freg temps vengut, 47-48)¹²*

Bij Casteloza ligt het anders, haar chansons zijn in dit opzicht vergelijkbaar met de situatie in de troubadourchansons. Interne en externe oorzaken komen naast elkaar voor en het

Dit soort passages versterken de indruk dat *dolor* méér is voor de troubadour dan een puur persoonlijke ervaring. Bovendien bieden zij hem de gelegenheid zijn gehoor te informeren over de essentie van het verdriet of te waarschuwen voor de gevolgen van ‘onhoofs’ gedrag. In dat geval wordt de boodschap vaak gepresenteerd in de vorm van vaste uitdrukkingen of gezegdes.

In de lyriek van de trobairitz vinden we vrijwel niets van dit alles, zij geven vooral uitdrukking aan hun persoonlijk leed. Slechts in twee gevallen is er sprake van toeschrijving van leed aan een andere vrouw. In *Ja de chantar* verwijst Castelloza in algemene zin naar het leed dat ‘cavaliers’ *domnas* aan kunnen doen en in *Mout avètz fach lonc estatge* vinden we een enkele vaste uitdrukking, die ook bedoeld is om het eigen leed te onderstrepen:

*Car per pauc de malanança
Mòr dòmna s'òm tot no'lh lança.*

Want een edelvrouw sterft al van weinig ellende, als die niet ver van haar gehouden wordt.

(*Mout avètz fach lonc estatge*, 39-40)¹⁷

Interessant is ook de rol van *Amor* in liefdesaangelegenheden. In de chansons van de troubadours verschijnt hij als personificatie van de liefde en in enkele gevallen neemt hij ook actief deel aan de gebeurtenissen. In dergelijke chansons externaliseert de dichter zijn liefde en presenteert die als het personage *Amor*, met wie hij desgewenst een dialoog aan kan gaan. In de lyriek van de trobairitz komen we *Amor* als deelnemend personage niet tegen, zij vragen hem niets en verwijten hem niets. De schuld voor hun leed leggen zij doorgaans bij hun *amic*, een enkele keer bij derden, maar nooit bij een hogere macht.

Kunnen we op grond van het voorafgaande stellen dat het leed van de trobairitz in het algemeen beschouwd kan worden als een puur persoonlijke aangelegenheid? Het antwoord op deze vraag is waarschijnlijk ‘ja’. Dat zou kunnen betekenen dat de omkering van de poëtische code en de daarmee gepaard gaande identificatieproblematiek van de trobairitz de beleving van emoties in meer algemene zin – als hoofse waarde – in de weg staan. We moeten daarom achterhalen welke problemen de trobairitz ondervindt wanneer zij zich als sprekende ik-figuur moet identificeren met enerzijds de *domna* en anderzijds de dichter-minnaar uit het troubadourchanson.

De identificatieproblematiek

De genderidentiteit van de minnares in de trobairitzlyriek is dus gecompliceerd, ze heeft kenmerken van zowel de dichter/minnaar als de *domna*, maar de mate waarin de identificatie plaatsvindt kan sterk verschillen. Aan de hand van het concept *dolor* zal ik proberen duidelijk te maken wat de consequenties van deze verschillen in identificatie zijn.

In de troubadourlyriek is het aandeel *dolor* heel groot, maar geldt dat ook voor het trobairitzchanson in het algemeen? We kunnen de vraag ook anders stellen: leidt een sterke identificatie van de dichteres met de mannelijke ik-figuur uit de troubadourlyriek tot meer uitingen van pijn en leed dan wanneer de trobairitz zich minder in de mannelijke minnaar verplaatst?



Bron: Bibliothèque Nationale de France, MS 854 fol. 125.

Na Castelloza, chansonnier uit de dertiende eeuw, *Recueil des poésies des troubadours*

Dat lijkt inderdaad het geval te zijn. In de chansons van de Comtessa de Dia, die zich sterk identificeert met de *domna*, vinden we maar weinig uitingen van leed en onbehagen. In vers twee van *A chantar* spreekt zij over haar wrok (*rancura*) ten opzichte van haar geliefde en in vers zestien over haar droefheid (*duolha*). Vooral de term *rancura* wijst erop dat de Comtessa in *A chantar* veel meer te maken heeft met gevoelens van boosheid en wrok dan met droefheid, pijn of ontredde. Eenzelfde situatie treffen we ook aan in haar chanson *Fin joi* en in *En greu esmai* van Clara d’Anduza, al richt haar boosheid zich niet op haar geliefde, maar op de bekende dwarsliggers in de hoofse lyriek, de *lauzengiers*. Ze treedt naar voren als een ‘vrouw’ en ook zij uit haar leed meer in termen van boosheid en wrok dan in termen van droefheid.

In de eerste strofe van het gedicht *Estat ai* maakt de Comtessa de Dia weliswaar melding van haar verdriet om het verlies van haar geliefde, maar dat is slechts bedoeld als inleiding op de tweede en de derde strofe, waarin ze ruim baan geeft aan de herinnering aan haar erotische verlangens naar haar beminde. In *Fin joi* ontkent zij het bestaan van pijn of verdriet in stoere bewoordingen:

*E non m'o tenh a pensança
Ni a negun pensamen,
Car sai que son a mon dan
Li mal lauzengier truan
E lor mals ditz non m'esglaiá,
Anz en som dos tantz plus gaiá.*

En ik verlies me niet in gepeins of enige bezorgdheid, hoewel ik weet dat de verraderlijke spionnen mij kwaad willen berokkenen en hun boze tongen deren mij niet. Integendeel, ik ben er zelfs tweemaal zo verheugd door.

(*Fin joi*, 3-8)¹⁸

In de chansons van de Comtessa de Dia en Clara d’Anduza lijkt de identificatie van de vrouwelijke ‘ik’ met de *domna* niet goed verenigbaar met gevoelens van pijn en verdriet, wel met boosheid en wrok. Het gevoel slachtoffer te zijn, is

blijkbaar niet aanvaardbaar voor een *domna*. Als haar gevoelens gekwetst worden, vat zij dat op als een belediging.

Als dit vermoeden juist is, dan moet het tegenovergestelde aan de hand zijn in de gedichten van Casteloza, die zich sterk identificeert met de dichter-minnaar. En inderdaad: bij haar zien we een overvloed aan termen voor verdriet, pijn en wanhoop, driemaal zoveel als in het werk van bijvoorbeeld de Comtessa de Dia. Gevoelens van boosheid en wrok ontbreken daarentegen geheel. De minnares maakt haar minnaar weliswaar hevige verwijten, maar ondergaat zijn wrede behandeling met gelatenheid:

*Car jòia non m'avé
De vos, don no'm recré
D'amar per bona fe
Totz temps, ses còr volatge.[...]
Car jòis non mi sosté,
A pauc de d'òl non ratge.
Van jou krijg ik geen
vreugde meer, en toch houd ik niet op
met jou te goeder trouw te beminnen
altijd en zonder willekeur in mijn hart.[...]
Omdat geen vreugde mij meer overeind houdt,
word ik bijna gek van verdriet.*

(*Ja de chantar*, 15-18, 35-36)¹⁹

Boosheid als uitdrukking van leed gericht tegen de beminde in een persoonlijke liefdesaffaire lijkt dus karakteristiek voor trobairitzchansons waarin de ik-figuur zich meer identificeert met de *domna* dan met de dichter-minnaar. Maar om welke *domna* gaat het nu? Is het de geïdealiseerde geliefde van de troubadours, die leenheerschap én passiviteit in zich verenigt, of de actief handelende vrouw van hoge geboorte die de trobairitz in werkelijkheid is?

Conclusies

Het is duidelijk dat verschillen in de articulatie van *dolor* niet alleen bepaald worden door de gendering van termen, zoals die als het ware 'ingebakken' is in het hoofse vocabulaire, maar dat ook het soort liefdesrelatie, de oorzaken van het leed en de mate waarin dat leed als persoonlijke aangelegenheid ervaren wordt, een belangrijke rol spelen.

In de vorige paragraaf hebben we gezien dat de liederen van de Comtessa de Dia en van Clara d'Anduza slechts een klein aantal termen bevatten voor leed dat werkelijk pijn en smart uitdrukt. Als dergelijke gevoelens al aanwezig zijn, worden ze vaak ontkend of overstemd door boosheid. In de chansons van Casteloza is het echte leed, diepe smart en wanhoop, in hoge mate aanwezig. De vraag is nu of deze observaties iets kunnen verduidelijken aangaande de gendering van de termen uit de categorie *dolor* binnen de omgekeerde poëtische code van het trobairitzchanson.

De expressie van leed in chansons waarin de vrouwelijke ik zich sterk identificeert met de *domna* komt in botsing met de onverenigbaarheid van pijn en leed met de status van diezelfde *domna*. Omdat we de meeste uitingen van smart aantreffen in chansons waarin de identificatie met de dichter-minnaar het sterkst is, zouden we kunnen aannemen dat leed

in de zin van pijn en diepe smart overwegend als 'mannelijk' gekwalificeerd kan worden en dat identificatie met de *domna* resulteert in de uitdrukking van leed in termen van boosheid en wrok. Een bezwaar tegen deze redenering is dat we hier niet simpelweg te maken hebben met mannen en vrouwen, maar met de *persona* van enerzijds de *domna* en de *amic*, en anderzijds de dichtende minnaar en de minnares, van wie de genderidentiteit in alle gevallen complex is.

Het moge echter duidelijk zijn dat de *domna* in de troubadourlyriek, ook al heeft ze mannelijke karakteristieken, een vrouwelijk personage is. Dat betekent dat in de lyriek van de trobairitz, zelf behorend tot de stand der hoge adellijke vrouwen, altijd sprake is van een zekere mate van identificatie van de ik-figuur met de *domna*. Zij kunnen haar niet negeren, ook niet als de identificatie met de dichter-minnaar domineert. Dit zou ook de reden kunnen zijn waarom hun liefde altijd persoonlijk is. Misschien is het voor de trobairitz niet mogelijk om in abstracte beelden over de hoofse liefde te denken, omdat de in dat concept gepresenteerde *domna* veelal een ideaalbeeld is, een projectie van de verlangens en de idealen van de troubadour. En die *domna* is een personage met wie de trobairitz zich ten enen male niet kan identificeren. ///

Noten:

- De recent verschenen studie van Damien Boquet en Piroška Nagy, *Medieval Sensibilities: A History of Emotions in the Middle Ages* (2018) bevat een tweetal specifieke aan vrouwen gewijde paragrafen, waarvan één met de veelbelovende titel 'And what of women in all of this?'.
- Dit artikel is een bewerking van: Hannie van Horen-Verhoosel, 'Is She Angry or Just Sad. Grief and sorrow in the Songs of the Trobairitz'. In: J. Rider and J. Friedman, *The Inner Life of Women in Medieval Romance Literature* (New York 2011) 129-147.
- De term 'trobairitz' is afgeleid van het Occitaanse werkwoord *trobar* (vinden). 'Trobairitz' kan voor het enkelvoud en het meervoud gebruikt worden.
- M. Bogin, *The Women Troubadours* (New York 1976). Oscar Schultz-Gora publiceerde de eerste uitgave van het volledige werk van de trobairitz in 1888. (*Die provenzalischen Dichterinnen: Biographien und Texte nebst Anmerkungen und einer Einleitung* (Leipzig 1888).
- H. Verhoosel: *Want in minnezaken ben ik jou de baas* (Nijmegen 2007) 30-31.
- Verhoosel, *Minnezaken*, 33.
- K. Delle Robbins, 'Woman/Poet: Problem & Promise in Studying the Trobairitz & Their Friends'. In: *Encomia* 1.3 (1977) 12.
- Term van Dragonetti. R. Dragonetti, *La technique poétique des trouvères dans la chanson courtoise* (Bruges 1960), 541.
- G. Cropp, *Le vocabulaire courtois des troubadours de l'époque classique* (Geneva 1975).
- R. de Miraval, *Les Poésies du troubadour Raimon de Miraval*, ed. L.T. Topsfield (Paris 1971) 186.
- Comtessa de Dia, *A chantar m'er de so qu'ieu non volria*. In: Pierre Bec, *Chants d'amour des femmes troubadours* (Paris 1995) 102.
- Azalaïs de Porcairagues, *Ar em al freg temps vengut*. In: Bec, *Chants d'amour*, 67.
- Casteloza, *Ja de chantar non degr'aver talan*. In: Bec, *Chants d'amour*, 81.
- Bernard de Ventadour, *Chansons d'amour de Bernard de Ventadour*. Ed. Moshé Lazar (Paris, 1966) 206-210.
- Comtessa de Dia, *A chantar*. In: Bec, *Chants d'amour*, 102.
- Si cum l'arbres que, per sobrecargar*. In: Shepard, W.P. and Chambers, F.M., *The poems of Aimeric de Peguilhan* (Evanston IL 1950) 233-236.
- Casteloza, *Mout avetz fach lonc estatge*. In: Bec, *Chants d'amour*, 86.
- Comtessa de Dia, *Fin joi me don'alegranca*. In: Bec, *Chants d'amour*, 107.
- Casteloza, *Ja de chantar*. In: Bec, *Chants d'amour*, 81.

Hannie van Horen-Verhoosel (1948) is onafhankelijke onderzoeker en auteur.

Ze promoveerde in 2007 op een proefschrift over de trobairitz, getiteld: *Want in minnezaken ben ik jou de baas*.

Contact: hannie@van-horen.org

De rol van affectie in politieke vriendschap tussen Kohl en Mitterrand, en Thatcher en Reagan

'Soulmates'

Dit artikel onderzoekt twee welbekende politieke vriendschappen: die tussen de Franse president François Mitterrand en de Duitse kanselier Helmut Kohl, en de vriendschap tussen de Engelse premier Margaret Thatcher en de Amerikaanse president Ronald Reagan. Het artikel gaat nader in op twee aspecten van de politieke vriendschap: de affectieve dimensie en het gedeelde politiek project. De casestudies bevestigen het bestaan van affectieve relaties op het niveau van de interstatelijke betrekkingen, maar illustreren ook de constante spanning tussen het statelijke belang en de persoonlijke vriendschap. Het onderzoek suggereert voorzichtig dat juist op dit eenzame hoge en internationale niveau mannelijke politici een diepe affectieve vriendschap durven aan te gaan.¹

/ Yuri van Hoef /

Dat vriendschap aanwezig is in de politieke arena en een rol van betekenis speelt, is een gegeven dat al sinds de oude Grieken breed wordt geaccepteerd. Er is echter in de moderne tijd weinig werk gemaakt van het verder inzichtelijk maken van politieke vriendschap. Dit vormt een lacune in ons begrip van politieke geschiedenis omdat er in de media bovengemiddeld aandacht is voor vriendschap tussen staatsleiders. De foto's van de intieme strandwandelingen van de Franse en Duitse presidenten zijn welbekend: in navolging van bekende Hollywood *celebrity* koppels gaf de pers Angela Merkel en Nicolas Sarkozy zelfs de bijnaam *Merkozy*. Toen George W. Bush Vladimir Poetin voor het eerst ontmoette in Ljubljana in 2001, verbaasde hij de wereldpers door te verklaren dat hij diep in de ziel van de Russische president had kunnen kijken: vanuit deze persoonlijke chemie verbeterden de betrekkingen tussen de VS en Rusland (totdat Amerika in 2003 Irak binnenviel).²

Dit artikel onderzoekt twee welbekende politieke vriendschappen: die tussen de Franse president François Mitterrand en de Duitse kanselier Helmut Kohl, en de vriendschap tussen de Engelse premier Margaret Thatcher en de Amerikaanse president Ronald Reagan. Van de vijf elementen die te onderscheiden vallen bij een 'politieke vriendschap', onderzoek ik er hier twee: de affectieve kant, en een gedeeld politiek project. Drie andere elementen van politieke vriendschap, te weten gelijkheid, morele verplichtingen en (altruïstische) wederkerigheid, worden in deze analyse buiten beschouwing gelaten.³ Een gedeeld politiek project bouwt voort op Aristoteles'



François Mitterrand en Helmut Kohl bij de herdenking te Verdun (25 september 1984)

hoogste vorm van vriendschap, de waarde-vriendschap, waarbij vrienden gezamenlijk streven naar het goede.⁴ Het is de aanwezigheid van een gedeeld politiek project waar een politieke vriendschap zich van andere vormen van vriendschap onderscheidt. Dit gezamenlijke politieke project kan zich ook kenmerken door negatieve kanten, zoals Berenskötter opmerkt voor een vriendschap tussen twee landen: "their world-building efforts not only create an exclusionary space that seals friends from criticism and creates bias, but also promote an idea of international order that affects others".⁵

De affectieve lens voegt een belangrijke dimensie aan politieke vriendschap toe. Studies naar politieke vriendschap beperken zich over het algemeen tot een dubbelbiografie van twee politici, laat staan dat zij stil staan bij de affectieve kant van vriendschap.⁶ De persoonlijke affectie die Thatcher en Reagan voor elkaar hadden, wordt door historici stevast onderschat,⁷ terwijl de vriendschap tussen Kohl en Mitterrand weinig onderzocht is.⁸ Vanaf het werk van de bekende vriendschaps-socioloog Graham Allan wordt uitgegaan van het feit dat zowel opvoeding als geslacht een bepalende rol speelt bij de verschillende soorten vriendschap die een individu aangaat. Waar, zo stelt Allan, mannen grote groepen van oppervlakkige vriendschappen aangaan, beperken vrouwen zich tot een veel selectievere groep, waarbinnen zij veel complexere en diepere vormen van vriendschap aangaan.⁹ Ook uit historische studies blijkt dat "[m]en bond with each other for the moment, and in the absence of women, they do not become intimate",¹⁰ en dat: "increasingly one can see

more widely not only an acceptance of the idea that women are capable of friendship but even more a suggestion that they have greater capacities for friendship than men".¹¹

Twee belangrijke inzichten volgen uit dit onderzoek. Allereerst zal blijken dat juist op het geïsoleerde internationale toneel, mannen diepe vriendschappen van affectie aangaan. Dit onderzoek suggereert voorzichtig dat juist op dit eenzame hoge en internationale niveau mannelijke politici een diepe affectieve vriendschap durven aan te gaan. De casestudies bevestigen het bestaan van affectie in politieke vriendschap, en illustreren tevens dat er in politieke vriendschap constant een afweging wordt gemaakt tussen eigenbelang (van de staat) en het belang van de vriendschap.

Kohl en Mitterrand: "in de harten van de mensen verankerd"

Het feit dat de Frans-Duitse vriendschap niet simpelweg van bovenaf wordt opgelegd, maar verankerd ligt in de harten van de mensen, is het grootste en beste vertrouwenskapitaal dat we in al die jaren hebben opgebouwd.¹²

Helmut Kohl

Op het eerste gezicht leek het alsof de verschillende achtergronden en ideologieën van Helmut Kohl en François Mitterrand een vriendschap in de weg zouden zitten, maar een gemeenschappelijke kern was hun bijzonder pragmatische wijze van politiek bedrijven. Toen ze elkaar voor het eerst ontmoetten, bevond de relatie tussen Frankrijk en Duitsland zich op een dieptepunt, gezien de slechte band tussen Mitterrand en Kohls voorganger, Helmut Schmidt. Mitterrand maakte snel indruk op Kohl, met name door zijn Europese ambities: beide streefden naar een verregaande Europese integratie. Tegelijkertijd waren beiden vanaf het begin bijzonder op elkaar gesteld: leeslijsten werden gedeeld en politieke agenda's werden op elkaar afgesteld.¹³ Het moment suprême van de vriendschap vond plaats op 22 september 1984, toen bij een herdenkingsbijeenkomst Mitterrand spontaan Kohls hand vastpakte. Verdun had een diepe persoonlijke betekenis voor beiden: Mitterrand was er in de Tweede Wereldoorlog gewond geraakt en gevangengenomen, terwijl Kohls vader er

in de Eerste Wereldoorlog had gevochten.¹⁴ Deze geste luidde een nieuw tijdperk in de Frans-Duitse betrekkingen in.

De wolken hingen laag, het regende pijpenstelen, en een ijzige wind blies in onze gezichten. We bleven staan. Trommels, trompetten, zonder dat het gepland was, nam François Mitterrand mijn hand, en we hielden elkaars hand een lange tijd vast. Het is moeilijk om mijn gevoelens te beschrijven. Nooit eerder heb ik zo dicht bij onze Franse burens gevoeld. Het spontane gebaar van de Franse president overdonderde me. Zijn handdruk was een teken van verzoening.¹⁵

Dit sleutelmoment in de vriendschap tussen Kohl en Mitterrand, de handreiking te Verdun, valt alleen te verklaren vanuit hun vriendschap. De gehele dag verliep volgens een strak doordacht programma. Zo speelde een Franse militaire band het Duitse volkslied en een Duitse band het Franse. Maar de handreiking van Mitterrand was spontaan en ongepland.¹⁶ Hoewel de handdruk ook gelezen zou kunnen worden als een politieke performance, gaat zo'n interpretatie geheel voorbij aan zowel de uitstekende persoonlijke band, als de intieme rol die Verdun voor beide speelde.

Het grote project van verregaande Europese integratie dat was gestart door de voorgangers van Kohl en Mitterrand, zette zich bij hen voort.¹⁷ Tegelijkertijd paktten er donkere wolken boven dit project samen. Meer en meer zette de regering Kohl zich in om de Duitse eenwording te bewerkstelligen: een doorn in het oog van de Fransen. De schrik voor een wederopstanding van Duistland was nog springlevend. Voor Kohl was de hereniging essentieel, en onderdeel van een verregaande Europese eenwording. De vrienden stonden voor het eerst sinds 1981 tegenover elkaar. Mitterrand poogde tussen beide kampen te laveren: "Als ik Duits was, zou ik voor hereniging zijn, dat is patriotisme. Maar omdat ik Frans ben, ben ik niet onderhevig aan dezelfde passies".¹⁸ Hierdoor leek het voor Kohl sterk alsof Mitterrand met de wind mee waaide, en dit leidde tot spanning in de vriendschap. In principe bevond Mitterrand zich in hetzelfde kamp als Margaret Thatcher, die de oppositie tegen Duitse eenwording aanvoerde. Zolang Mitterrand en Kohl zich samen op Europese eenwording konden richten, was er geen vuiltje aan de lucht. Toen het met de dag duidelijker werd dat de Sovjet-Unie zou kunnen vallen, ontstond er een momentum dat Kohl niet aan zich voorbij kon laten gaan. In het openbaar bleef Mitterrand zich tegen eenwording uitspreken, terwijl Kohl onder immense druk stond om eenwording te bewerkstelligen: hij had zijn vriend nodig. De vriendschap tussen Kohl en Mitterrand is nooit méér in gevaar geweest dan vlak voor 4 januari 1990, toen Kohl Mitterrand opzocht in zijn vakantiehuis in Latché.

Deze ontmoeting is de geschiedenis ingegaan als het moment waarop Kohl Mitterrand won voor de hereniging van Duitsland. Het is onbekend wat er exact gezegd is en hoe Kohl Mitterrand heeft overtuigd. Wel is duidelijk dat Kohl Mitterrand opzocht om zowel de relatie tussen hem en Mitterrand te redden, als om Mitterrand te overtuigen dat eenwording noodzakelijk was. Uit de persoonlijke herinneringen van Kohl en Mitterrand is alleen te destilleren dat het een zeer emotionele bijeenkomst was, waarbij beiden zich aan het be- >>

François Mitterrand en Helmut Kohl (20 oktober 1987)





Bron: White House Photographic Office

Thatcher en Reagan te Camp David (22 december 1984)

gin erg ongemakkelijk voelden. Kohl was geraakt: hij herkende zijn vriend niet en zag dat Mitterrand het emotioneel zwaar had.¹⁹ Zowel de ongemakkelijkheid als de affectieve manier waarop Kohl en Mitterrand elkaar later omschreven, suggereert sterk dat er sprake was van een vriendschap. Na de ontmoeting in Latché, was de ongemakkelijkheid voorbij. Beide spreken louter vol lof en affectie over elkaar.

In de vriendschap tussen Kohl en Mitterrand speelde de geest van Verdun een grote rol. Kohl reflecteerde hier ook meerdere keren over in zijn memoires: steeds wanneer hij twijfelde aan Mitterrands intenties, was het Verdun dat het vertrouwen in zijn vriend hernieuwde: “De geest van de handdruk bij Verdun heeft ons geholpen bij vele conflicten. Vooral tijdens de Duitse eenwording 1989/1990 heeft het [Verdun] ons, ondanks enkele reserves en onzekerheden, kracht gegeven en zichzelf steeds bewezen”.²⁰ De ontmoeting in Latché kan dan ook alleen maar vanuit de persoonlijke band tussen beiden verklaard worden. Zowel Latché als Verdun liggen aan de basis van het Europese project. Beide voorvallen illustreren een vriend die een handreiking doet op een cruciaal moment: Mitterrand te Verdun en Kohl te Latché. Dat Latché een belangrijke affectieve kant van de vriendschap laat zien, wordt in de literatuur volledig over het hoofd gezien. Latché wordt daar gezien als een berekende zet, een ‘reparatie’, om de relatie tussen Duitsland en Frankrijk te herstellen.²¹ Daarbij wordt geheel voorbijgaan aan de heftige emoties die Kohl en Mitterrand tijdens de bijeenkomst voelden en de rol die de herinnering aan Latché bleef spelen.

Thatcher en Reagan: “do your darndest”

I'd planned on spending only a few minutes with Margaret Thatcher but we ended up talking for almost two hours. I liked her immediately - she was warm, feminine, gracious, and intelligent - and it was evident from our first words that we were

soul mates when it came to reducing government and expanding economic freedom.²²

Ronald Reagan

Vanaf de allereerste ontmoeting in 1975 in Londen – jaren voordat zowel Thatcher als Reagan het hoogste ambt zouden bekleden – erkenden beiden in elkaar een zielsgeenoot, zowel op persoonlijk als op politiek niveau. Thatcher was hoofd van de oppositie, terwijl Reagan zich voorbereidde op een presidentiële campagne. De geplande ontmoeting van enkele minuten duurde uiteindelijk twee uur. Thatcher plaatst deze geestverwantschap ook in hun outsider status. Waar Kohl en Mitterrand in elkaar de ambitie voor Europese eenwording herkennen, zagen Thatcher en Reagan in elkaar iemand met nagenoeg dezelfde diepe politieke en economische overtuigingen (Thatcherism en Reaganism), en zagen zij vanuit deze overtuiging de Sovjet-Unie als de

aartsvijand van de vrije kapitalistische westerse wereld die koste wat koste verslagen moest worden.²³ Er is met betrekking tot het bestaan van een gedeeld politiek project, de kern van een politieke vriendschap, geen enkel vraagteken bij de vriendschap tussen Reagan en Thatcher te plaatsen. Wat hun vriendschap bijzonder maakt, is de manier waarop zij met tegenslagen omgingen in de periode van Reagans presidentschap (1981-1989), die door Thatchers premierschap (1979-1990) omvat werd.

Het belang van de *Special Relationship* tussen het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten werd door zowel Thatcher als Reagan vanaf het begin ingezien:

Not only did Margaret Thatcher and I become personal friends and share a similar philosophy about government; the alliance was strengthened by the long special relationship between our countries born of shared democratic values, common Anglo-Saxon roots, a common language, and a friendship deepened and mellowed by fighting two world wars side by side.

The fact that so few had stuck by America in her time of trial strengthened the ‘special relationship’, which will always be special because of the cultural and historical links between our two countries, but which had a particular closeness for as long as President Reagan was in the White House.²⁴

Zo vanzelfsprekend was dat belang niet. *De Special Relationship* had een dieptepunt bereikt gedurende de Suez Crisis (1956) en met uitzondering van Harold Macmillan hadden Britse premiers er weinig werk van gemaakt om deze relatie te herstellen. Het was Thatcher die in de ogen van de Amerikanen de *Special Relationship* nieuw leven inblies, door Britse belangen gelijk te stellen aan Amerikaanse belangen; een voorzet voor het hechte partnerschap dat nu nog kenmerkend is voor de *Special Relationship*.²⁵ Die *Special Relationship* kwam in de jaren tachtig slechts op

twee momenten echt in gevaar: de Falkland-oorlog (1982) en de invasie van Grenada (1983).

Beide incidenten illustreren de rol van politieke vriendschap in combinatie met de *realpolitik* van staten. De Falkland-oorlog leidde kort tot ongemakkelijkheid omdat Reagan zich niet onmiddellijk met Thatchers zaak verbond. Het was de Amerikaanse minister van defensie, Caspar Weinberger, die een doorslaggevende rol speelde door Reagan het belang van het bondgenootschap met het Verenigd Koninkrijk te doen inzien.²⁶ Reagan zelf hintte naar zijn ambivalentie in zijn autobiografie:

The depth of this special relationship made it impossible for us to remain neutral during Britain's war with Argentina over the Falkland Islands in 1982, although it was a conflict in which I had to walk a fine line.²⁷

Voor Thatcher was het moment dat de Verenigde Staten besloten om het Verenigd Koninkrijk met militair materieel te ondersteunen, van wezenlijk belang: “the President's announcements constituted a substantial moral boost to our position”.²⁸ Daarmee illustreert de Falkland-oorlog dat er bij politieke vriendschap altijd gelaveerd wordt tussen eigenbelang en het belang van de vriend: dezelfde uitdaging die Mitterrand rond de Duitse Eenwording werd gesteld. In het geval van de Falkland-oorlog was het niet de vriendschap zelf, met Thatcher en met het Verenigd Koninkrijk, die van doorslaggevend belang was, maar het eigenbelang van de Verenigde Staten. Waar Thatcher in de Falkland-oorlog een beroep deed op Reagan, zette de invasie van Grenada in 1983 de verhoudingen andersom kort op scherp.

Omdat Grenada onderdeel van het Gemenebest is, lag de onaangekondigde invasie van Grenada door de Verenigde Staten bijzonder gevoelig. Thatcher was *not amused*: “You have invaded the Queen's territory and you didn't even say a word to me”. Ze voelde zich “dismayed” en “let down”. Tegelijkertijd realiseerde ook zij zich dat er zorgvuldig geba-

lanceerd moest worden: “whatever our private feelings, we would also have to defend the United States' reputation in the face of widespread condemnation”.²⁹ Ook Reagan, in een telefoongesprek met een bijzonder kwade Thatcher, reageerde diplomatiek. Hij had gehoopt Thatcher een *fait accompli* te presenteren, maar ze verzocht hem de invasie af te blazen terwijl deze in volle gang was: “I couldn't tell her that it had already begun. This troubled me because of our close relationship”.³⁰

Zowel de Falkland-oorlog als de invasie van Grenada illustreren het laveren tussen eigenbelang (van de staat) en de vriendschap (zowel persoonlijk, als de *Special Relationship*). In beide gevallen was het slechts kort ongemakkelijk en werd snel de interstatelijke relatie geprioriteerd. Deze gesteldheid op de *Special Relationship* ging hand in hand met een persoonlijke band. In zijn autobiografie *An American Life* heeft Reagan het vaak over “Margaret” in plaats van “Thatcher”. Reagan was vanaf zijn eerste ontmoeting onder de indruk. Deze loyaliteit bleef kenmerkend voor de vriendschap. Zo nam Thatcher het stelstematig voor Reagan op tijdens persbijeekkomsten.³¹ Toen Thatcher onder zware binnenlandse druk stond, was het Reagan die haar verzekerde dat “out here in the colonies' I had a friend. He urged me to go out 'and do my darndest'”.³² Toen Pierre Trudeau tijdens een G7 bijeenkomst Thatcher een uitbrander gaf, merkte Reagan achteraf op, onder de indruk te zijn van haar stoïcijnse respons: “Margaret, he had no business talking to you like that, he was way out of line”, wat Thatcher overigens niet deerde: “Oh, women know when men are being childish”.³³

Conclusie

Terecht wordt politieke vriendschap met scepsis bekeken. Zowel de vriendschap tussen Kohl en Mitterrand en tussen Reagan en Thatcher tonen duidelijk aan dat er door de betrokkenen constant een afweging wordt gemaakt tussen ei-

>>



Bron: Ronald Reagan Library, National Archives Identifier: 75855159

Ronald Reagan verwelkomt Margaret Thatcher, Camp David, 15 november 1986

genbelang (van de staat) en het belang van de vriendschap. Bij deze laatste wordt zowel belang gehecht aan de vriend zelf, als aan de band met het andere land. De casestudy Kohl-Mitterrand toonde aan dat de vriendschap onder een immense druk komt te staan wanneer het landsbelang ingaat tegen het belang van de vriend. De spanning die Kohl en Mitterrand ervoeren in de aanloop naar de ontmoeting in Latché, en tijdens de ontmoeting zelf, illustreert tekenend dat zij diep om elkaar gaven. Thatcher en Reagan stonden op geen enkel punt vergelijkbaar tegenover elkaar. De Falkland-oorlog en de invasie van Grenada waren tekenend voor de wijze waarop de *Special Relationship* er voor hen uitzag. Er was kort een lichte irritatie, waarna het belang van de alliantie voorop werd gesteld. Net zoals bij Kohl en Mitterrand kwam het landsbelang eerst, en daarna pas de affectie richting de ander.

Tegelijkertijd is het juist die affectie die bij beide relaties een terugkerend thema vormt. De hand die Mitterrand aanreikt in Verdun, kan niet gezien worden zonder de vriendschap tussen Kohl en Mitterrand en de diepe betekenis van Verdun voor beiden in beschouwing te nemen. Verdun en Latché zijn twee sleutelmomenten die constant terugkeren in de herinneringen van Kohl en Mitterrand. Ze gaven de doorslaggevende betekenis wanneer ze op latere momenten twijfelden aan de intenties van de ander. Reagan en Thatcher laten een scherpere distinctie zien: er is een persoonlijke vriendschap en er is de *Special Relationship*. Hoewel er binnen die vriendschap een sterke gesteldheid op elkaar was, is er geen indicatie dat zij zich tegen het eigen landsbelang zouden richten uit persoonlijke affectie, zoals Mitterrand dat in Latché deed toen hij zich door Kohl liet overtuigen voor de Duitse Eenwording te strijden.

In de rationele politieke arena is affectie doorgaans een zeldzaamheid. De openlijke affectie door Kohl en Mitterrand, en door Thatcher en Reagan toont niet alleen aan dat affectie een cruciale rol in de politiek speelt, maar suggereert tevens dat deze affectie zeldzaam om een reden is. Het lijkt er sterk op dat dit kwetsbaar opstellen alleen mogelijk is binnen een politieke vriendschap: een bevriend iemand die geen binnenlandse concurrent vormt. Naast Reagan was Indira Gandhi het enige staatshoofd dat Thatcher bevriende.³⁴ Toekomstig onderzoek naar deze vriendschap is cruciaal omdat de diepe band die Thatcher met Gandhi had, sterk suggereert dat een politieke vriendschap met een vrouw een duidelijke meerwaarde voor haar had.³⁵ Eigentijdse politici zouden veel van Thatchers visie op politieke vriendschap kunnen leren:

In any case, there is one principle of diplomacy which diplomats ought to recognize more often: there is no point in engaging in conflict with a friend when you are not going to win and the cost of losing may be the end of the friendship.³⁶ //

Noten:

¹ In het bijzonder ben ik dankbaarheid verschuldigd aan Laura Nys, de redactie van *Historica*, en een anonieme reviewer. Katharina Höne's workshop *Emotions in International Relations* (EISA, 2015) deed mij voor het eerst inzien dat ik iets cruciaals, emotie, over het hoofd zag in mijn onderzoek naar vriendschap. Onder de redactie van Maéva Clément en Eric Sangar ontwikkelde ik dit inzicht verder. Verder ben ik dank verschuldigd aan de inzichten van Sytse Brouwer, Sander Funcke, Frank Gerits, Hans Klarenbeek, Nicolaas A. Kraft van Ermel, Ahmed Tannira, Esme-

- ralda Tijhoff, Alex Waterman, en Roel Weerheijm.
- ² S. Mufson, 'Bush saw Putin's 'soul.' Obama wants to appeal to his brain.', *Washington Post* (2015).
- ³ Y. van Hoef, 'Interpreting affect between state leaders. Assessing the Churchill-Roosevelt friendship', in: M. Clément en E. Sangar (red.), *Researching Emotions in IR: Methodological Perspectives for a New Paradigm* (New York 2018) 51–73.
- ⁴ Aristotle, *The Nicomachean ethics*, 73 (Cambridge 2003); S. Stern-Gillet, *Aristotle's philosophy of friendship* (Albany 1995) 49–50.
- ⁵ F. Berenskötter, 'Friendship, Security, and Power', in: S. Koschut en A. Oelsner (red.), *Friendship and International Relations* (Basingstoke 2014) 51–71, aldaar 67.
- ⁶ S. Reid-Henry, *Fidel and Che: a Revolutionary Friendship* (New York 2009); J. Meacham, *Franklin and Winston: an intimate portrait of an epic friendship* (New York 2003); R. Aldous, *Reagan and Thatcher: the difficult relationship* (London 2013).
- ⁷ Aldous, *Reagan and Thatcher*; Geoffrey Smith, *Reagan and Thatcher* (New York 1991); Nicholas Wapshott, *Ronald Reagan and Margaret Thatcher: a political marriage* (New York 2008).
- ⁸ Y. van Hoef, 'Friendship in world politics: Assessing the personal relationships between Kohl and Mitterrand, and Bush and Gorbachev', *AMITY: The Journal of Friendship Studies* 2 (2014) 62–82.
- ⁹ G. A. Allan, *Friendship: Developing a Sociological Perspective* (1989) 71–72.
- ¹⁰ M. Peel, L. Reed en J. Walter, 'The Importance of Friends: The Most Recent Past', in: B. Caine (red.), *Friendship: A History* (London?; Oakville, 2014) 317–356, aldaar 337.
- ¹¹ B. Caine, 'Taking up the Pen: Women and the Writing of Friendship', in: B. Caine (red.), *Friendship: A History* (London?; Oakville, 2014) 215–222, aldaar 221.
- ¹² H. Kohl, *Erinnerungen: 1990-1994* (München 2007) 526.
- ¹³ Kohl, *Erinnerungen*, 103.; Klaus Dreher, *Helmut Kohl: Leben mit Macht* (Stuttgart 1998) 362.
- ¹⁴ J. Lacouture, *Mitterrand, une histoire de Français?: Tome 1, Les risques de l'escalade* (Parijs 1998) 102.
- ¹⁵ Kohl, *Erinnerungen*, 310.
- ¹⁶ Kohl, *Erinnerungen*, 310, Dreher, *Helmut Kohl*, 362.
- ¹⁷ S.J. Nuttall, *European Foreign Policy* (Oxford 2000) 4.
- ¹⁸ P. Favier en M. Martin-Roland, *La décennie Mitterrand III: Les défis: (1988 - 1991)* (Parijs 1997) 256.
- ¹⁹ F. Bozo, *Mitterrand, the End of the Cold War, and German Unification* (New York 2010) 182; Favier en Martin-Roland, *La décennie Mitterrand*, 256; Kohl, *Erinnerungen*, 1034–1037.
- ²⁰ Kohl, *Erinnerungen*, 313, 414.
- ²¹ Bozo, *Mitterrand*, 182–183; Nuttall, *European Foreign Policy*, 111–112.
- ²² R. Reagan, *An American life* (New York 1999) 170.
- ²³ M. Thatcher, *The Path to Power* (London 1995) 365; M. Thatcher, *The Downing Street years* (London 2011) 133; Reagan, *An American life*, 298.; E. A. Reitan, *The Thatcher Revolution: Margaret Thatcher, John Major, Tony Blair, and the Transformation of Modern Britain, 1979-2001* (Lanham 2003) 16; Reagan, *An American life*, 170.
- ²⁴ Reagan, *An American life*, 298; Thatcher, *The Downing Street years*, 379.
- ²⁵ R. Vinen, 'Thatcherism and the Cold War', in: B. Jackson en R. Saunders (red.), *Making Thatcher's Britain* (Cambridge 2012) 199–217, aldaar 209. A. Gamble, 'America and Europe', in: B. Jackson en R. Saunders (red.), *Making Thatcher's Britain* (Cambridge 2012) 218–233, aldaar 232.
- ²⁶ Thatcher, *The Downing Street years*, 170.
- ²⁷ Reagan, *An American life*, 298.
- ²⁸ Thatcher, *The Downing Street years*, 178.
- ²⁹ S. Howe, 'Decolonisation and imperial aftershocks: the Thatcher years', in: B. Jackson en R. Saunders (red.), *Making Thatcher's Britain* (Cambridge 2012) 234–252, aldaar 244. Thatcher, *The Downing Street years*, 280.
- ³⁰ Reagan, *An American life*, 293, 379.
- ³¹ Reagan, *An American life*; Thatcher, *The Downing Street years*, 196, 651.
- ³² Thatcher, *The Downing Street years*, 367.
- ³³ Reagan, *An American life*, 295.
- ³⁴ Gamble, 'America and Europe', 224–225; Vinen, 'Thatcherism and the Cold War', 213.
- ³⁵ Blema S. Steinberg, *Women in Power: The Personalities and Leadership Styles of Indira Gandhi, Golda Meir, and Margaret Thatcher* (2008) 216.
- ³⁶ Thatcher, *The Downing Street years*, 134.

Yuri van Hoef (1985) is docent Politieke Geschiedenis en Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Utrecht, en promovendus aan de Universiteit van Leeds, alwaar hij promoveert op een onderzoek naar de rol van vriendschap in de politiek. Zijn onderzoek richt zich op de invloed van persoonlijke vriendschap tussen staatsleiders en de invloed die dit op hun beleid heeft.

Contact: y.vanhoef@uu.nl

Hendrik Koekoek, George Wallace en de opkomst van het rechts-populisme in Nederland en de Verenigde Staten

Orde en gezag

In het radicale milieu van de jaren zestig ontstond een conservatieve tegenbeweging die momenteel een dominante factor is geworden in de westerse politiek. In dit artikel staan twee rechtse politici centraal: Hendrik Koekoek, oprichter van de Boerenpartij, en George Wallace, gouverneur van Alabama en presidentskandidaat in 1968. Aan de hand van deze casestudies zal aangetoond worden hoe gender en emotie doorslaggevend waren in de opkomst van het populisme in Nederland en de Verenigde Staten. Koekoek en Wallace zetten hun rurale masculiniteit in als wapen tegen ordeloosheid, bureaucrativering en een vermeend verlies van gezag en controle. In de context van de Koude Oorlog boden zij een reactionaire oplossing voor een breed gevoelde 'crisis in masculinity'.

/ Maarten Zwierts /

De jaren zestig worden vaak geassocieerd met progressief verzet tegen de gevestigde orde. In de Verenigde Staten bepalen de anti-Vietnam protesten, de burgerrechtenbeweging en de opkomst van het feminisme het dominante beeld van deze periode. In ons land zijn Provo, de bezetting van het Maagdenhuis en Dolle Mina er onlosmakelijk mee verbonden. Het Woodstock Festival van 1969 werd een jaar later gekopieerd in het Kralingse Bos. In zowel de VS als Nederland was het echter ook een era van rechts onbehagen. Dit onbehagen vormde een vruchtbare voedingsbodem voor reactionaire populistten. Hun campagnes speelden in op de emoties van een groeiende groep kiezers die zich niet langer vertegenwoordigd voelde door het politieke establishment. Hoe wisten deze politici dit maatschappelijk ongenoegen om te zetten in electoraal succes? Of met andere woorden: hoe kon het conservatisme voet aan de grond krijgen gedurende een periode die gekenmerkt werd door een progressieve tijdgeest?

Het beeld van de sixties als een tijdperk van links radicalisme en een relatief late conservatieve backlash overheerst, tot op zekere hoogte ook in de historiografie. Een recente studie naar nieuw rechts in Nederland stelt zelfs dat de conservatieve reactie tegen het progressivisme van de jaren zestig zich pas in de jaren negentig manifesteerde. De Nederlanders waren wat dat betreft laatkomers, zeker in vergelijking met de Verenigde Staten, waar 'new right' in de late jaren zestig en zeventig al aan een opmars begon.¹ De aandacht van historici voor de opbloei van het Amerikaanse conservatisme is sterker ontwikkeld, zeker sinds de publicatie van een forum over dit onderwerp in de *American Historical Review* in 1994. In het baanbrekende boek *Suburban warriors* uit 2001 stelt historica Lisa McGirr dat de conservatieve revolutie begon in de Amerikaanse voorsteden aan het begin van de jaren zestig. Recentere werken zijn *Right out of California* van Kathryn Olmsted en *From the war on poverty to the war on crime* door Elizabeth Hinton. Volgens Olmsted ontstond de conservatieve beweging reeds in de arbeidsconflicten van de jaren dertig, terwijl Hinton een connectie ziet tussen Lyndon Johnsons 'war on poverty' en het huidige politiegeweld tegen zwarte Amerikanen.²

Dit artikel betoogt dat de doorbraak van het conservatief populisme in zowel Nederland als de VS in de vroege jaren zestig begon. Politici van het platteland waren in beide landen belangrijke actoren in het bewerkstelligen van deze doorbraak. De rechts-populistische boodschap werd in Ne- >>

Hendrik Koekoek spreekt de Boerenpartij toe in Assen, 1966



Bron: http://www.gahetna.nl_id/ab000754-d0b4-102d-bc08-003043976d84

derland geïntroduceerd door Hendrik Koekoek, de leider van de Boerenpartij (BP). De conservatieve onderstroom die hij vertegenwoordigde werd weliswaar pas in de eenentwintigste eeuw onderdeel van de dominante politieke cultuur, maar Koekoek kan worden gezien als de heraut van een rechtse ideologie die nu gemeengoed is geworden in de Nederlandse politiek. In de VS waren het niet alleen tegenstanders van de vakbonden of de inwoners van de voorsteden die een conservatief geluid lieten horen; gouverneur George Wallace van de rurale staat Alabama wist een breed publiek te mobiliseren met zijn rechtse programma.

Op basis van een transnationale vergelijking wordt duidelijk dat gender en emoties zoals boosheid en angst cruciale factoren waren in de opkomst van het westers populisme verwoord door Koekoek en Wallace. Zij vertolkten een breed gedragen onvrede ten aanzien van de invloed van de nationale overheid op het leven van 'de gewone burger' en de politici en ambtenaren die verantwoordelijk waren voor het overheidsbeleid. Hierbij moest vooral de regentenmentaliteit die volgens hen had postgevat in Nederland en de Verenigde Staten het ontgelden. Deze mentaliteit manifesteerde zich in een "arrogante en autistische houding" van technocratische bestuurders die het contact met het volk verloren hadden.³ De ontevredenheid over de bureaucrativering van het gezag kan gezien worden als reactie op een vermeende 'crisis in masculinity' die zich in de context van de Koude Oorlog openbaarde.⁴ Koekoek en Wallace beloofden dat een stem voor hen zou leiden tot een herstel van orde en gezag. Beide politici verzetten zich tegen de radicale jaren zestig op basis van een emotionele hang naar het verleden. Op effectieve wijze combineerden zij mannelijkheid, emotie en regionalisme. De macht zou terugvloeien van de staat naar de man in de straat.

Het platteland in opstand

Het jaar 1963 was doorslaggevend voor zowel Koekoek als Wallace. In het Drentse dorp Hollandscheveld vond in maart van dat jaar de Boerenopstand plaats. Een drietal vrije boeren weigerde een heffing af te dragen aan het Landbouwschap, een publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie die in 1954 was opgericht om de agrarische sector te stroomlijnen en zijn belangen te behartigen. Om de activiteiten van het Landbouwschap te financieren, moesten boeren een verplichte heffing betalen, ook als ze geen lid waren van een landbouworganisatie.⁵ De vrije boeren in Hollandscheveld zagen het Landbouwschap niet als hun vertegenwoordiger, maar als een instantie die zonder hun inspraak was ingesteld en waar ze dus ook geen contributie aan wilden betalen. Deze weigering leidde tot beslaglegging op hun bedrijven. Het werd een principekwestie, waarbij uiteindelijk de karabinbrigade werd



Bron: <http://loc.gov/pictures/resource/ppmsca.04294/>

George Wallace blokkeert de toegang tot de Universiteit van Alabama, 11 juni 1963

ingeschakeld en een boerderij van één van de boeren in vlammen opging. Hendrik Koekoek ging voorop in het verzet van de vrije boeren.

Het Landbouwschap werd symbool van een dirigistische en sterk gecentraliseerde aanpak van de Nederlandse landbouw die de autonomie en oude gewoonten van vooral de kleine boeren bedreigde. Een andere bedreiging vormde het beleid van PvdA-er Sicco Mansholt, die van 1945 tot 1958 minister van landbouw was en daarna landbouwcommissaris werd in de Europese Commissie. Schaalvergroting van agrarische bedrijven, ruilverkaveling en modernisering van de sector waren zijn speerpunten. De vrije boeren hadden weinig op met Mansholts sociaaldemocratische ideeën en keken argwanend naar de samenwerking tussen zijn ministerie en het Landbouwschap. De Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw (BVL) gold als grote tegenhanger van dit soort landelijk overleg. Haar aanhang zag zichzelf als "vrijheidsstrijders" in gevecht tegen een "tiranische ambtenarendictatuur" en een "logge bureaucratie" die via "dwangmaatregelen" het vrije boerenbestaan bedreigde.⁶ Hendrik Koekoek was sinds 1952 voorzitter van de BVL, die de basis vormde voor de latere Boerenpartij. In tegenstelling tot nationale overheidsinstanties begreep Koekoek de symbolische waarde van de opstand in Drenthe. "Het Landbouwschap had niet voldoende zicht en ervaring met de emotionele kant van het probleem", concludeerde Rinse Zijlstra, bestuurslid van het Landbouwschap. "En dat is de les die we natuurlijk in Hollandscheveld geleerd hebben".⁷ De populariteit van Koekoek steeg na de Boerenopstand; zijn partij kwam in 1963 met drie zetels in de Tweede Kamer.

Drie maanden na de rellen in Hollandscheveld kwam het platteland opnieuw in opstand, ditmaal in het zuiden van de

Verenigde Staten. Op 11 juni blokkeerde gouverneur George Wallace eigenhandig de toegang tot de Universiteit van Alabama om zodoende raciale integratie van de school te voorkomen. In 1954 had het Hooggerechtshof al bepaald dat openbare onderwijsinstellingen niet mochten discrimineren op basis van huidskleur. Pas negen jaar later moest de Universiteit van Alabama eraan geloven; op bevel van een federale districtsrechtbank moest zij twee zwarte studenten toelaten. Voor Wallace was dit het moment om in te grijpen. In zijn inaugurele rede van 14 januari 1963 had hij het volk van zijn staat beloofd dat segregatie eeuwig zou voortduren. “I draw the line in the dust and toss the gauntlet before the feet of tyranny”, bulderde hij, “and I say... segregation today... segregation tomorrow... segregation forever”.⁸ Hij kon derhalve niet lijdzaam toezien dat een paar maanden later de nationale overheid Alabama dwong zijn tradities op te geven. Meer dan tweehonderd journalisten waren aanwezig om verslag te doen van de door Wallace georkestreerde ‘stand in the schoolhouse door’. Het was een krachtig beeld dat via de media in het hele land werd verspreid: de eenzame gouverneur die het opnam tegen de almachtige federale overheid, gerepresenteerd door onderminister van justitie Nicholas Katzenbach en de generationaliseerde staatsmilitie. Uiteraard maakte Wallace geen schijn van kans. Twee uur na het incident was de gouverneur alweer vertrokken naar de hoofdstad Montgomery en waren de twee studenten ingeschreven.

Koekoek en Wallace gebruikten hun nederlagen als springplank naar de landelijke politiek. Zij werden gezien als de morele winnaar in een ongelijke strijd tegen het regeringsapparaat. De media speelden hierbij een significante rol. Beide populisten begrepen de kracht van tv, vooral als het ging om manipulatie van de werkelijkheid en de opinie van de kijkers. Door zichzelf te presenteren als voorvechters van de gewone man, bespeelden zij de emoties van het publiek. Bovendien was hun rechtse retoriek makkelijk aan te passen. In plaats van een demagogische speech (zoals zijn inaugurele rede), gaf Wallace op de Universiteit van Alabama een tamelijk geciviliseerde toespraak over constitutionele rechten. Daarnaast had minister van justitie Robert Kennedy besloten om de zwarte studenten buiten beeld te houden. Het idee dat niet-zuidelijke Amerikanen van Wallace hadden, veranderde hierdoor. Een deel van dit electoraat zag hem niet langer als de racistische leider van een staat in het diepe zuiden, maar als een verdediger van constitutionele waarden en individuele vrijheden. In de week na de ‘stand in the schoolhouse door’ ontving de gouverneur per telegram meer dan honderd-duizend steunbetuigingen. Meer dan de helft kwam van buiten de regio.⁹ Toen Wallace in 1964 meedeed aan de Democratische voorverkiezingen, kreeg hij opvallend veel steun in de noordelijke staten Wisconsin en Indiana. Deze campagne zou de opmaat vormen voor zijn deelname aan de presidentsverkiezingen vier jaar later.

Rurale masculiniteit en de nostalgie van het ‘heartland’

Koekoek en Wallace waren politici die het conservatisme nieuw elan gaven aan het begin van de jaren zestig. Dit had vooral te maken met hun rurale achtergrond en gekoppeld daaraan gevoelens met betrekking tot masculiniteit en gezag. In contrast met het ingedutte conservatisme van de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en de Christelijk-Historische Unie (CHU) in Nederland en Eisenhowers Republikeinse Partij in de Verenigde Staten boden Koekoek en Wallace actie en een reactionaire boodschap die ongecompliceerd en recht voor zijn raap was. In hun populistische campagnes was stijl belangrijker dan een doordachte ideologie of een geoliede organisatie. Deze “emphasis on performance” verklaart het succes van Koekoek en Wallace; hun aantrekkingskracht lag vooral in het theatrale aspect van hun optreden.¹⁰ Het conservatieve populisme dat zij verkondigden was een zogenaamde dunne ideologie die “het zuivere volk” verheerlijkte terwijl “de corrupte elite” verworpen werd.¹¹ Populisten claimden dat zij de volkswil belichamen in de strijd tussen de burger en het establishment. Zodoende creëren zij een emotionele binding tussen de politieke leider en zijn achterban. Bovendien konden Wallace en Koekoek hun rurale masculiniteit inzetten als politiek wapen. Juist deze combinatie – mannelijkheid en regionalisme – vormt een belangrijke verklaring voor hun succes.

Het imago van plattelander versterkt de geloofwaardigheid van populistten in hun gevecht tegen de elite, in de eerste plaats omdat het platteland vaak geïdealiseerd wordt als een plaats buiten de mainstream waar het leven nog authentiek, ordelijk en niet gecorrumpeerd is, zeker in geïndustrialiseerde en verstedelijkte samenlevingen.¹² Ten tweede gaat het traditionele beeld van de plattelander uit van onafhankelijkheid en masculiniteit: de boer als stoere kerel die zijn leven en werk in bedwang heeft.¹³ Door Mansholts beleid van modernisering en schaalvergroting kwam in Nederland dit beeld steeds

>>

Boer Koekoek en zijn Shetlanders, 1966



Bron: http://www.gahetna.nl_rdaafe16e2-d0b4-102d-bcf8-003048976d84

meer onder druk te staan – de vrije boeren dreigden de controle over hun bedrijf (en daarmee een belangrijk aspect van hun mannelijkheid) te verliezen. In het zuiden van de VS bedreigde de federale overheid regionale tradities. Als sterke leiders kwamen Koekoek en Wallace fysiek in opstand tegen de bureaucratie ter behoud van een onafhankelijke ‘way of life’. Het dramatische beeld van de solitaire plattelander die rebelleert tegen een schimmig overheidsapparaat bereikte via de media een nationaal publiek, waarvan een deel zich aangesproken voelde tot hun politieke stijl. Koekoek en Wallace belichaamden een ouderwetse vorm van orde en gezag gedurende een tijdperk waarin traditionele normen en waarden aan het vervagen waren en de overheid hierin mee scheen te gaan. Sterker nog, de regering leek zich niet langer te bekommeren om het lot van de gewone burger.

Een essentieel element van masculiniteit in de Westerse wereld is de zaken onder controle hebben of zich verzetten tegen de overheersing van anderen – een echte man laat zich niet domineren.¹⁴ Het theaterse verzet van Koekoek en Wallace in 1963 concretiseerde het misnoegen dat burgers voelden ten opzichte van de regering. Gevoelens van crisis en verlies (van een overheid die dicht bij de mensen stond, van traditionele normen en waarden, van controle over het eigen leven) deed hen verlangen naar een voorbije wereld die politicoloog Paul Taggart treffend heeft omschreven als het ‘heartland’, een geïdealiseerde verbeelding van het verleden. Nostalgie vormt de kern van deze imaginaire gemeenschap, in het bijzonder de gedachte dat het leven goed was vóór het gecorrumpeerde heden. Taggart gebruikt het begrip ‘heartland’ omdat “heartlands are something that is *felt* rather than reasoned, and something that is shrouded in imprecision”.¹⁵ Het gaat hier dus om het gevoel dat iets deugdelijks verloren is gegaan. Koekoek en Wallace gaven uiting aan dit soort reactionaire gevoelens van nostalgie en beloofden sterk leiderschap in de politieke reconstructie van het ‘heartland’.

Patriarchale gemeenschappen als ideaalbeeld

De ‘heartlands’ die Koekoek en Wallace voorstonden, vertoonden opvallende overeenkomsten. Het waren gemeenschappen met een kleine overheid en autonome burgers en bedrijven, maar ook met eerbied voor traditie en gezag. De Boerenpartij streefde naar het behoud en herstel “van een zelfstandige boeren- en middenstand”, wilde “het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel van alle bevolkingsgroepen” bevorderen en beloofde een vermindering “van de sociale lasten voor het bedrijfsleven”. De technocratische boeman van de vrije boeren moest er ook aan geloven. De BP pleitte voor vervanging “van oud-minister Mansholt in de E.E.G.-commissie door een rechts georiënteerd figuur”. De rechtsstaat die de partij voor ogen had, was gebaseerd op “de Christelijke levensbeschouwing” en handhaving van “het



Wallace bezoekt het NASA Space Center in Huntsville, Alabama, 1965

Huis van Oranje over het Rijk der Nederlanden”.¹⁶ De bureaucratische overheid was ook het doelwit voor zuidelijke plattelandspopulisten zoals George Wallace, hoewel (in tegenstelling tot Nederland) raciale integratie de Amerikaanse politiek in de jaren vijftig en begin jaren zestig domineerde. De regering had volgens Wallace een corrupt systeem gecreëerd dat “feeds and encourages everything degenerate and base in our people as it assumes the responsibilities that we ourselves should assume”. Het was een “ungodly government and its appeal to the pseudo-intellectual and the politician is to change their status from servant of the people to master of the people [...] to play at being God [...] without faith in God [...] and without the wisdom of God”.¹⁷ De verbeelde rurale gemeenschappen die Koekoek en Wallace representeerden, spraken kiezers aan die zich vervreemd voelden van het politieke establishment en ontheemd raakten in het radicaliserende milieu van de jaren zestig.

George Wallace kon maar moeilijk geloven dat hij op zoveel steun kon rekenen buiten de regio, ook wat betreft zijn tamelijk extreme ideeën over raciale segregatie: “They’re all afraid, all of them. Great God! That’s it! They’re all Southern! The whole United States is Southern!”¹⁸ VVD senator Jan Baas, die in 1966 het BP Eerste Kamerlid Hendrik Adams neersloeg vanwege diens antisemitische verleden, zei dat gevoelens van onzekerheid het succes van Koekoek verklaarden. Volgens BP-er Nico Verlaan stemden “mensen die gefrustreerd zijn over het beleid van de grote politieke partijen” op de Boerenpartij. Hij stelde dat er sprake was van “een algemene woede bij het Nederlandse volk tegen de politiek van de grote partijen [...]. Hoofdzakelijk tegen de bureaucratie”.¹⁹ Deze bange, onzekere en boze kiezers kwamen in Nederland bij Hendrik Koekoek terecht en in de Verenigde Staten bij George Wallace. Dat hun politieke programma’s weinig concreet waren, deed er niet toe; het ging om de wijze waarop zij een nostalgische hang naar het verleden verbeeld-

den. “Deskundigheid om goed te regeren, is helemaal niet nodig”, zei Koekoek.²⁰ Waar hij en zijn Amerikaanse tegenhanger in excelleerden, was het aanvoelen van de angsten en passies van hun publiek, om vervolgens die emoties te vertalen naar een discours dat eenvoudig te begrijpen was.²¹

De autoritaire houding die Koekoek en Wallace aannamen in de publieke ruimte vloeide voort uit de huiselijke sfeer. Doortje Koekoek was eigenlijk geen voorstander van het oprichten van de Boerenpartij. “Ik was d’r niet zo erg voor in het begin”, gaf ze toe, “maar ik heb ook wel gezegd: nou, ik bekijk het verkeerd”. Politiek vond ze maar “akelig”. Hoewel ze uit een gegoed boerenmilieu kwam en zelf analiste werd aan de Wageningse Hogeschool, vervulde ze na het huwelijk met Hendrik de rol van gediensgiste huisvrouw.²² Wanneer haar echtgenoot na een dag campagnevoeren thuis kwam, had Doortje een pannetje rijst voor hem klaar staan. Toen een journaliste mevrouw Koekoek vroeg haar man te zoenen als felicitatie voor de verkiezingswinst van 1966, zei Hendrik resoluut “nee dat gaat niet. Dat gaat in de huiselijke kring”. Doortje leek het daar mee eens te zijn. “Stel je voor zeg”, stamelde ze.²³ Wallace vertoonde een vergelijkbare gereserveerdheid. “He couldn’t stand to get emotionally close to people”, vertelde zijn tweede vrouw Cornelia.²⁴ Zijn eerste vrouw Lurleen was net als Doortje Koekoek “an obscure and rather lonely figure, pleasant enough on public occasions, but essentially a private person, unassuming and unprepossessing”.²⁵ Tegen haar zin werd zij in 1966 naar voren geschoven als kandidaat voor het gouverneurschap, aangezien George zichzelf niet kon opvolgen. Ze overleed twee jaar later aan kanker, tijdens de presidentscampagne van haar man.

De politieke campagnes van Wallace draaiden om het behoud van de dominantie van de *witte* man. Het raciale aspect werd prominenter in de Boerenpartij na het midden van de jaren zestig en vooral in de jaren zeventig, na de onafhankelijkheid van Suriname. In eerste instantie uitte dit raciaal bewustzijn zich in steun voor het apartheidsregime in Afrika. In 1966 publiceerde het BP-blad *De Vrije Boer* een artikel over Zuid-Afrika, waarin de republiek als “een groot en groots land” omschreven wordt. “De successen van de Boerenpartij hebben grote indruk in Zuid-Afrika gemaakt”, schreef auteur W.A. Veenhoven, “zonder overdrijving mag ik zeggen, dat de Afrikaner hierdoor weer vertrouwen in Nederland heeft gekregen”. Het feit dat het witte Afrikaner volk “in zijn wezen een boerenvolk” was gebleven, stemde Veenhoven tevreden. Het waren linkse militante groepen zoals “de communisten, de socialisten en hun meelopers in de christelijke en liberale partijen” die probeerden de apartheid te vernietigen. “Zij zijn allen uit op de ondermijning van het nationaal besef. Zij willen daarom in Zuid-Afrika vermenging van alle rassen en in Europa willen zij de nationale grenzen uitwissen”.²⁶ Ook Rhodesië, waar premier Ian Smith tussen 1964 en 1979 de witte overheersing in stand probeerde te houden, kon op support van de Boerenpartij rekenen. De patriarchale racistische systemen van deze Afrikaanse landen resoneerden met het ‘heartland’ dat de BP voor ogen had. Zelfs de Spaanse militaire dictatuur onder Franco was een ideaalbeeld voor de boeren: “De jeugd in stad en dorp leeft opgewekt, maar

ontevreden langharigen en nozem- en provo-gedoe zijn er onbekend!”²⁷

Conclusie

Het jaren zestig-discours van de Boerenpartij verschilde weinig van de retoriek van George Wallace, die “bearded beatnik bureaucrats” in de federale overheid beschuldigde van collaboratie met het communistische Castro-regime op Cuba. Het waren deze bureaucraten “who can’t even park a bicycle straight” die het mikpunt werden van Wallace én Koekoek.²⁸ Het technocratische bestuur van de bureaucraten had een crisis in gezag veroorzaakt – enerzijds had de overheid zich vervreemd van de gewone man, anderzijds gedoogde zij vrij spel voor radicale bewegingen. Volgen BP-er W. Stam was “het provo-probleem” dan ook “een uitvloeisel van de algemene gezagscrisis, veroorzaakt door de steeds grotere mentale verwijdering tussen de gezagsdragers (i.c. de politici van de vijf grote partijen) en de bevolking”.²⁹ Door middel van plattelandsoptstanden begonnen Koekoek en Wallace het dirigisme van de nationale regering te bevechten. Zij zouden de burger de controle over zijn eigen leven teruggeven en strijden voor het herstel van traditionele normen en waarden. Een uitgesproken vorm van rurale masculiniteit versterkte de geloofwaardigheid van hun beloften; juist omdat zij ver buiten de politiek-correcte mainstream stonden, konden ze het establishment effectief onder vuur nemen. Gedurende de jaren vijftig en zestig werd men zich steeds bewuster van de impact die bureaucraties en massacultuur hadden op masculiniteit en het individu.³⁰ Het populistische optreden van Koekoek en Wallace gaf uiting aan gevoelens van frustratie, angst en woede die leefden bij kiezers die zich in de steek gelaten voelden door het politieke systeem.

De rechts-populistische revolutie die nu tot volle wasdom lijkt te zijn gekomen, vindt haar oorsprong in het begin van de jaren zestig. Als ongepolijste plattelanders doorbraken Hendrik Koekoek en George Wallace de gevestigde orde en introduceerden zij een stijl die tot op de dag van vandaag een succesformule is voor politici die gebruik willen maken van maatschappelijke onrust. Een masculiene houding die vijandig is ten opzichte van een bureaucratische overheid en inspeelt op de emotionele staat van kiezers vormt hierbij een doorslaggevende factor. Pim Fortuyn maakte hier bijvoorbeeld handig gebruik van in het debat met PvdA-technocraat Ad Melkert na de gemeenteraadsverkiezingen van 2002. Een paar weken later zou hij journaliste Wouke van Scherrenburg vertellen dat ze beter thuis kon gaan koken. In de huidige Nederlandse politiek hebben Geert Wilders en Thierry Baudet de fakkel van Hendrik Koekoek overgenomen. Hoewel Koekoek dus gezien kan worden als de pionier van het naoorlogse populisme in Nederland, is de politieke impact van Wallace veel groter. Zijn ideeën en retoriek zijn inmiddels onderdeel geworden van het Republikeinse programma. Historici hebben hem zelfs omschreven als de meest invloedrijke verliezer in de Amerikaanse geschiedenis. De overwinning van Donald Trump in de verkiezingen van 2016 toont aan dat hypermasculiniteit en de emoties die daarmee samenhangen bepalend kunnen zijn in de race voor het Witte Huis. //>>

Noten:

- ¹ M. Oudenampsen, *The conservative embrace of progressive values. On the intellectual origins of the swing to the right in Dutch politics* (Tilburg 2018) 278.
- ² Voor een goed overzicht van deze literatuur, zie K. Phillips-Fein, 'The roots of American conservatism', *The Nation*, 4 mei 2016, <https://www.thenation.com/article/the-roots-of-american-conservatism> (geraadpleegd 30 mei 2018).
- ³ H. te Velde, *Van regententaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 30.
- ⁴ K.A. Cuordileone, *Manhood and American political culture in the Cold War* (New York 2005) x.
- ⁵ I.J. Terluin, *100 jaar boer Koekoek* (Groningen 2012) 20-22.
- ⁶ Geciteerd in K. Vossen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij (1963-1967)', in G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004) 245-266, aldaar 251.
- ⁷ Geciteerd in *Andere Tijden*, 'Hollandscheveld', 6 maart 2008, <https://anderetijden.nl/aflevering/323/Hollandscheveld> (geraadpleegd 4 juni 2018).
- ⁸ Alabama Department of Archives and History (hierna ADAH), 'The inaugural address of governor George C. Wallace', 14 januari 1963, <http://digital.archives.alabama.gov/cdm/ref/collection/voices/id/2952> (geraadpleegd 5 juni 2018).
- ⁹ D.T. Carter, *From George Wallace to Newt Gingrich. Race and the conservative counter-revolution, 1963-1994* (Baton Rouge 1996) 5-6.
- ¹⁰ B. Moffitt, *The global rise of populism. Performance, political style, and representation* (Stanford 2016) 50.
- ¹¹ C. Mudde en C.R. Kaltwasser, *Populisme* (Amsterdam 2017) 18.
- ¹² M. Bunce, *The countryside ideal. Anglo-American images of landscape* (Londen-New York 1994) 1.
- ¹³ S.E. Bell, A. Hullinger en L. Brislen, 'Manipulated masculinities. Agribusiness, deskilling, and the rise of the businessman-farmer in the United States', *Rural Sociology* 80:3 (2015), 285-313, aldaar 307.
- ¹⁴ D. Schrock en M. Schwalbe, 'Men, masculinity, and manhood acts', *Annual Review of Sociology* 35 (2009), 277-295, aldaar 280. doi: 10.1146/annurev-soc-070308-115933.
- ¹⁵ P. Taggart, 'Populism and representative politics in contemporary Europe', *Journal of Political Ideologies* 9:3 (2004), 269-288, aldaar 274. Mijn cursivering.
- ¹⁶ Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (hierna DNPP), 'Verkiezingsprogramma 1963. Wat de "Boerenpartij" wil', <http://dnpprepo.ub.rug.nl/237/1/bp63.pdf> (geraadpleegd 11 juni 2018).
- ¹⁷ ADAH, 'The inaugural address'.
- ¹⁸ Geciteerd in Carter, *From George Wallace*, 6.
- ¹⁹ Geciteerd in *Andere Tijden*, 'Zo en niet anders', 5 maart 2011, <https://anderetijden.nl/aflevering/208/Zo-en-niet-anders> (geraadpleegd 5 juni 2018).
- ²⁰ Geciteerd in K. Baartmans, *Boer Koekoek* (Amsterdam 1966) 71.
- ²¹ Carter, *From George Wallace*, 17.
- ²² Geciteerd in Baartmans, *Boer Koekoek* 21.
- ²³ Geciteerd in *Andere Tijden*, 'Zo en niet anders'.
- ²⁴ Geciteerd in Carter, *From George Wallace*, 21.
- ²⁵ M. Frady, *Wallace* (New York-Cleveland 1968) 187.
- ²⁶ W.A. Veenhoven, 'Vier weken Zuid-Afrika. Een groot en een groots land', *De Vrije Boer*, 10 september 1966 (in DNPP).
- ²⁷ P.J. Appelboom, 'Er heerst in Spanje geen ontevredenheid', *De Vrije Boer*, 30 september 1967 (in DNPP).
- ²⁸ Geciteerd in D.T. Carter, *The politics of rage. George Wallace, the origins of the new conservatism, and the transformation of American politics* (New York 1995) 305, 335.
- ²⁹ W. Stam, *De Boerenpartij* (Amsterdam 1966) 52.
- ³⁰ T. Winter, 'Bureaucratization', in B. Carroll (red.), *American masculinities. A historical encyclopedia* (New York 2003) 75-78, aldaar 77.

Maarten Zwiers is amerikanist en historicus aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn onderzoek richt zich op regionale cultuur en politieke geschiedenis, vooral met betrekking tot het zuiden van de VS.

Contact: m.zwiers@rug.nl

Hekserij, affect en het lichaam

Sinds zijn aanvang in het midden van de jaren 1980 heeft de emotiegeschiedenis zowel op het vlak van theorievorming als op het vlak van empirische studie een mooi parcours afgelegd. *Emotions in the History of Witchcraft* onder redactie van Laura Kounine en Michael Ostling, is daar een goed voorbeeld van. Deze bundel past het perspectief van de emotiegeschiedenis toe op de geschiedenis van de Europese demonologie en hekserijprocessen (ca. 1430-1725). De verschillende perspectieven op de emotiegeschiedenis – die helder uiteengezet worden in de inleiding – worden met elkaar in dialoog gebracht, waarbij zowel spanningsvelden als complementariteit duidelijk aan het licht komen. De bundel is misschien niet de eerste over de thematiek, maar is wél de eerste die het zo systematisch behandelt (vier delen belichten elk een eigen aspect), wat er een heuse pioniersstudie van maakt.

/ Steven Vanden Broecke /

Deel I bestudeert vroegmoderne *representaties* van de emoties van heksen, met name in demonologische of iconografische bronnen. Tamar Herzig benadrukt dat de laatmiddeleeuwse christelijke theologie een sterk somatisch begrip van emotionaliteit had, dat als voorwaarde gold voor zowel zelfdiabolisering als zelf-heiliging. Via deze focus op de theologie van passies weet Herzig al te haastige analyses in termen van klerikale 'haat' of 'angst' in vraag te stellen. Charles Zika's essay sluit hier uitstekend bij aan. Zika toont hoe vroegmoderne hekserijscepticisme niet zozeer begrepen

dient te worden in termen van geloof/ongeloof in de realiteit van hekserij, maar veeleer als een verschillende opvatting over de *aard* van de hekserijdreiging (in het geval van de sceptici, een vrij somatische uitholling van christelijke deugden als mededogen of broederlijkheid). Zowel Laura Kounine als E.J. Kent buigen zich over de 'anomalie' van het stereotype van de mannelijke heks. Kent maakt daarbij de parallel met het vroegmoderne stereotype van de tiran en toont aan hoe beide figuren geportretteerd werden als gedreven door ambitie.

Deel II verlegt de focus naar archieven en pamfletten van hekserijprocessen, in een poging om meer te weten te komen over de 'reële' affectieve relaties tussen de verschillen-

de protagonisten (heks, behekste, Duivel). In een kritisch essay beklemtoont Rita Voltmer dat de emoties die vertolkt worden in getuigenissen volgens een strak script werden neergetekend. Bekentenispraktijken waren ingebed in een complexe driehoeksrelatie met tortuur en verhoor, die elk bovendien hun eigen rationaliteit en vooronderstellingen hadden. Historici mogen die elementen niet uit het oog verliezen.

De kritiek van Voltmer is niet aan dovemansoren gezegd. Erg boeiend is de manier waarop de andere essays in deel II alternatieve emotionele vocabularia weten te reconstrueren uit de procesgetuigenissen (zie met name de essays van Valerie Kivelson en Robin Briggs). Ook de manier waarop emoties geacht werden zich niét te houden aan de grenzen tussen psychologische en somatische effecten (zoals ook het geval was bij

vroegmoderne opvattingen over de verbeelding, die geacht werd zowel psychologische als extern-lichamelijke effecten te genereren) komt in deel II duidelijk naar voor.

Deel III biedt een multidisciplinair en kritisch overzicht van de mogelijkheden om deze affectieve huishouding te verklaren vanuit moderne neurobiologische of antropologische inzichten. Voortbouwend op het perspectief van zijn recente monografie maakt Edward Bever dankbaar gebruik van de neurobiologie (met name de studie van de effecten van pesterijen) om precies het plausible karakter van vroegmoderne hekserijbeschuldigingen, met hun nadruk op het psychosociale karakter van ziekte, te ondersteunen. Het antropologische perspectief wordt verzorgd door Peter Geschiere, die aan de hand van een microperspectief de precieze omstandigheden traceert waarin een mix van sociale intimiteit en gevaren plots kan omslaan in een hekserijbeschuldiging. Dit perspectief laat Geschiere ook toe om vruchtbare suggesties te formuleren over hekserijbeschuldigingen als spiegel van lokale verschillen in concepten van familie en het familiale domein. Sarah Ferber biedt een knappe studie over de manier waarop de vroegmoderne sceptische ‘framing’ en marginalisering van hekserij door Johann Weyer en zijn epigonen, ongemerkt de vooronderstellingen van het hekserijonderzoek hebben gevormd. Maar ook het emotionologische perspectief, zo argumenteert Ferber, is niet geheel vrij van dit methodologische feedback-effect.

Ferbers essay vormt een perfecte overgang naar deel IV, waar de bredere maatschappelijke herinneringscultuur voor de spiegel wordt geplaatst. Laurel Zwissler be vraagt met name hoe geschiedenissen van de vroegmoderne hekserij tegenwoordig fungeren als object – of instrument – van affectieve investering en groepsvorming, bijvoorbeeld onder moderne feministische heksen.

Voor één keer kan een bundel terecht baanbrekend ge-



noemd worden. Coryfeeën van het hedendaagse hekserijonderzoek (die toch vaak erg verschillende benaderingen volgen in hun eigen onderzoek) werden samengebracht rond een gemeenschappelijke thema dat hier méér is dan een louter retorische *trait d'union*. Op één belangrijk punt bleef deze lezer op zijn honger zitten: de stilzwijgende aanname dat de hedendaagse notie van ‘emoties’ al bij al vrij probleemloos geretroprojecteerd kan worden op de vroegmoderne periode. In de bronnen waar deel I op steunt, blijkt in de eerste plaats toch een typisch vroegmodern theologisch, ethisch en medisch vertoog van passies, drijfveren, inclinaties, melancholie, deugden en ondeugden aan het werk te zijn. De auteurs lijken er stilzwijgend van uit te gaan dat dit ‘eigenlijk’ emoties zijn – een erg betwistbare vooronderstelling in het licht

van studies door bijvoorbeeld Thomas Dixon.

Negeren dat ‘emotie’ zélf een concept is met een geschiedenis en eigen filosofisch-antropologische veronderstellingen (die niét dezelfde zijn als van een analyse in termen van passies en deugden) miskent belangrijke opties om net de *eigenheid* van ‘emoties’ in de hekserijprocessen te bestuderen. Voor deze uitdagingen zouden William Reddy’s beruchte ‘emotives’ misschien een begin van een oplossing kunnen bieden. Het valt echter op dat, ondanks de lippendienst die aan dit concept bewezen wordt in het inleidende hoofdstuk, er in de praktijk van de bundel vooral in deel IV expliciet naar verwezen wordt (hoewel emotives erg compatibel lijken te zijn met de aanpak in de essays van Ostling en Millar in deel II).

Het belangrijkste blijft echter dat de wetenschappelijke uitgevers en auteurs een coherente dialoog op gang hebben gebracht die – wie weet – ook deze problemen zou kunnen behartigen. Bovendien hebben ze overduidelijk aangetoond hoe emotiegeschiedenis factoren aan het licht brengt die de resultaten van intellectuele, sociale en genderhistorici ingrijpend in vraag stellen, nuanceren, of juist stimuleren. ///

Laura Kounine & Michael Ostling (red.), *Emotions in the History of Witchcraft* (Londen 2016)

Steven Vanden Broecke doceert intellectuele en wetenschapsgeschiedenis aan de Universiteit Gent. Zijn onderzoek richt zich enerzijds op de vroegmoderne astrologische cultuur, en anderzijds op de vroegmoderne interactie tussen wetenschap en religie.

Contact: Steven.VandenBroecke@UGent.be